

HALKARA TÜRKMEN-TÜRK UNIWERSITETI

Kasym Özkulluk

DIPLOMATIÝANYŇ TARYHY

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi*

Aşgabat-2010

GİRİŞ

DİPLOMATİYANYŇ KESGİTLEMESİ:

Napoleon we Clausewitzin ýaşan günlerinden öz gözbaşyny alyp gaýdyp, hat-da häzirki günümize çenli hem manysyny ýitirmedik —bu adalga diplomatiýanyň manysyny we ähmiýetini örän oňat beýan edýär: Diplomatiýa bu—“Syýasaty ýöretmek üçin ulanylýan bir sungatdyr.”

Diplomatiýa halkara gatnaşyklaryny parahatçylykly ýol bilen ýöretmegiň sungatdyr. Başga bir söz bilen aýdylanda bolsa, diplomatiýa döwletleriň arasyndaky gatnaşyklar ýöredilende, gepleşikler arkaly amala aşyrylmagydyr. Diplomatiýa bilen daşary syýasat adalgalaryň biri-birine juda ýakyn bolmagy, kä halatlarda diplomatiýa barada nädogry kesgitlemeler berilmegine hem sebäp bolupdyr. Diplomatyň wezipesi syýasaty amala aşyrmakdyr. Diplomat öz döwletiniň öňe sürýän syýasatyny beýleki döwletlere ýetirip, bu syýasaty ýeterlik derejede beýan edip, döwletleriň goldamagyny gazanmaklygy maksat edinýär. Gysgaça aýdanyňda diplomat halkara gatnaşyklarynda ylalaşyklary üpjün etmek beýleki döwletlere gepleşik geçirmäge gidýär.

Daşary syýasat we diplomatiýa adalgalarynyň arasynda bir bitewilik görmek bolýar. Şol sebäpli hem bu iki düşüňjäni biri- birinden aýyrmak ýa-da üzňe göz önüne getirmek mümkin däldir. Daşary syýasat bir döwletiň halkara gatnaşyklarynda öňe sürýän esasy ýoluny görkezýär. Daşary syýasat diplomatiýanyň maksatlaryny we wezipelerini belli edýär; diplomatiýa bolsa daşary syýasatyň amala aşmagy üçin gerek bolan ähli zerurlyklary, usullary we tejribeleri öz içine alýar.

Diplomatiýa adalgasy düşüňjä we aňlaýyşa, akyl ýetirişe baglydyr. Döwletara gatnaşyklarynda amala

aşyrylmasy örän çylşyrymly bolan daşary syýasatyň dişi çarhlaryny ýaglaýan we şeýlelikde gatnaşyklaryň bökençsiz dowam etmegini üpjün edýän diplomatiýadyr. Halkara gatnaşyklary ýöredilende diplomatiýa zerurlyk duýulýar.

On sekizinji asyryň ýazyjylaryndan François de Callières, “Hökümdarlar bilen gepleşik sungaty” atly işinde şeýle ýazýar: “Gepleşikler geçirilende ussatlyk örän möhümdir, iň uly döwletleriň ýazgylary hem gepleşikleriň gowy ýa-da erbet geçirilmegine hem-de gepleşik geçirýänleriň ussatlygyna we başarnygyna baglydyr. Gepleşikler ýoly bilen nämeleriň gazanylandygyny, nämeleriň ýitirilendigini taryhda bolup geçen wakalardan görmek bolýar. Biz munuň netijelerini bir döwletiň peýdasyna ýa-da zyýanyna bolan rewolýusiýalarda, halklaryň arasynda sepilen ýigrenç tohumlarynda, halklaryň bir-birine garşy ýaraglanmagynda, döwletleriň arasyndaky iň güýçli gatnaşyklaryň kesilmeginde şeýle-de söweşýän hökümdarlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň gurulmagynda we şertnamalara gol çekilmeginde görýäris.”

Diplomatiýa bir ylalaşyk sungatydyr, ýagny döwletleriň bir-birleri bilen gatnaşyklarynda garşylykly bähbitlerini ylalaşdyrmak we iki tarap üçin hem peýdaly çözgütleri tapmak maksady bilen peýdalanylýan usuldyr. Bu usulyň esasy aýratynlygy taraplary ynandyrmakdyr. Bir diplomatyň iň esasy aýratynlygy, gepleşikde garşysyndakylara täsir edip biljek güýç we başarnykdan ybaratdyr. Diplomatiýada “ýeňiş” ýa-da “ýeňiliş” barada gürrüň gitmeýär, çünki bu metotda maksat ullakan bir ýeňiş gazanmak däl-de taraplaryň ikisini hem deň kanagatlandyryjak we bularyň her biri tarapyndan kabul edilip bilinjek ortak bir çözgüt tapmakdyr. Döwletler bir-birleri bilen bolan gatnaşyklaryny ýola goýanlarynda dostlary ýa-da duşmanlary bilen aralarynda çykan düşünişmezligi we bähbit gapma-garşylygyny urşuň üsti bilen çözmäge synanyşman, esasan diplomatiýa ýoluny ulanýarlar, ine şol sebäpli hem

diplomatiýanyň halkara gatnaşyklarynda tutýan orny örän möhümdir.

Esasan hem ýadro ýaragyna eýe bolunan häzirki döwürde, döwletleriň diplomatiýa adatdakylardan has köp zerurlyk duýýandyklaryny görmek bolýar. Söweş tehnikasynyň XX asyrdaky ýeten örän gorkunç derejesi we ýaraglaryň artan weýran edijilik güýji, halkara gatnaşyklarynda güýjiň ullanylmak mümkinçiligini aradan aýyrdy. Biz häzirki wagtda halkara gatnaşyklarynda meseläniň çözgüdini güýç ulanmak arkaly çözülen döwründen tapawutly bir dünýäde ýaşaýarys. Tehnologiýanyň uly öňe gidişlige we ösüşe eýe bolmagy netijesinde döwletleriň arasyndaky gatnaşyklarda uruşmak ýada uruşdan söz açmak, ähli ynsanlar üçin örän howply bir töwekgelçilik bolup durýar. Şol sebäpli hem häzirki wagtda, döwletler öz aralaryndaky gapma-garşylyklary ýada düşünişmezlikleri çözmek üçin diplomatiýa ýoluny mejburi ullanylýarlar.

XIX asyrdaky diplomatik güýç we hormat gazanmak üçin söweşde ýeňmek zerurdy. Emma bu gün söweşdäki güýç ýeriniň aglaba bölegini parahatçylykdaky güýje berdi. Parahatçylykdaky güýç bolsa, döwletleriň ykdysady, tehnologik we diplomatik güýçlerinden ybaratdyr. Häzirki wagtda öz daşary syýasatynda esasan harby güýçe üns berýän we uruş syýasatyny ýöredýän döwletlere halkara gatnaşyklarynda ynam edilmeýär. Şu nukdaý nazardan seredilende geljekde döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň agramly böleginiň diplomatiýa we diplomatik başarnyklara bagly boljakdygyna, hiç hili şübhanıň ýokdugyna göz ýetirmek kyn däl.

BIRINJI BÖLÜM

“GADYMY DIPLOMATIÝA”

I.ILKINJI DIPLOMATIK HEREKETLERDEN KÄBIR MYSALLAR (*AD HOC* DIPLOMATIÝASY)

A-Diplomatiýanyň söz we gurama hökmünde döreýişi

“Diplomatiýa” adalgasynyň gelip çykyşyna seretsek, munuň Gadymy Grek sözi bolup, “diploma” sözünden dörandigini görýäris. Diploma sözü gadymy Gresiyada “iki eplemek” manysyny aňladypdyr. Gadymy Gresiyada we Rim imperatorlygynda döwlete degişli ähli resminamalara, käbir aýratynlyklary özünde jemleýän we beýleki ýerlerde gatnaşyklary düzgünleşdirýän namalara, bularyň epleniş şekilleri sebäpli “diploma” ady berilipir. Wagtyň geçmegi bilen bu namalary gorajak, tertiplejek ökde kätipler gerek bolupdyr we şeýlelikde “diplomatiýa” sözü XVII asyra çenli “namalary seljerme bilimi” manysynda ullanylyp gelipdir. Başgaça aýdanymyzda diplomatiýa şol döwürlerde arhiwleriň goralmagy, döwletleriň arasynda gol çekilen şertnamalaryň we ylalaşyklaryň netijelendirilmegi we bularyň taryhynyň seljerilmegi bilimi manysyny özünde jemläpdir.

“Diplomatiýa” adalgasynyň arhiwler bilen meşgullanmak däl-de, halkara gatnaşyklarynyň amala aşyrylmagy manysynda ulanylmaga başlanmagy has soňky taryhlara gabat gelipdir. Günbatarda “diplomatiýa” adalgasy ilkinji gezek 1796-njy ýylda Edmund Burke atly inlis döwlet işgäri we ýazyjysy tarapyndan ulanylypdyr. Burke şonda “diplomatiýa” sözünü döwletleriň arasyndaky gatnaşyklarda we gepleşiklerde peýdalanylan usul we başarnyk manysynda

ulanyppdyr. Edmund Burke şol döwürlerde “Diplomatik gurama” adalgasyny öňe sürüppdir we “diplomat” adalgasy mundan beýläk bu guramany emele getirýän kişiler üçin ulanylmaga başlanyppdyr.

“Diplomatiýa” adalganyň söz hökmünde döreýşi täzede bolsa, biz gurama hökmünde diplomatiýanyň siwilizasiýanyň başyndan bäri, hatda mundan has öň hem bardygyna göz ýetirýäris. Taryhyň has irki döwürlerinde wagşy taýpalar aralaryndaky söweşi wagtlaýynça duruzmak we ýaralylary toplamak hem-de ölüleri jaýlamak maksady bilen gepleşikleri geçiripdirler. Şeýle gepleşigiň amala aşmagy üçin iki garşy taraplaryň habarçylarynyň habarlaryny duşman toparyna ýetirmegi zerur bolupdyr. Emma, taraplaryň habarçylary habarlaryny ýetirmek maksady bilen gidende beýleki taýpa tarapyndan öldürilen ýagdaýlaryna gabat gelnipdir. Munuň netijesinde söweşiň dowam etmegi ýaly ýagdaýlar bilen ýüzbe-ýüz bolunupdyr. Ine, şol sebäpden hem, bu habarçylaryň söweşýänler tarapyndan eldegirmezligini üpjün etmek üçin käbir kanunlar, düzgünler kabul edilipdir we bu kişiler “mukaddes” ýa-da “eldegirilmesiz” hökmünde kabul edilip başlanyppdyr.

Gadymy döwürlerde taýpalar öz aralaryndaky söweşi duruzmak bilen bir hatarda käbir beýleki meselelerini maslahatlaşmak ýa-da çözmek maksady bilen, bu gün “ilçi” diýip atlandyrylýan, ýörite ygtyýarlara eýe bolan kişileri biri-birleriniň üstüne iberipdirler. Bu meseleleriň iň esasylyary taýpalaryň arasyndaky serhetleriň ylalaşylmagyndan, aw ýerleriň çäkleriniň belenilmeginden, maşgala meselelerine seredilmeginden we taýpalaryň arasyndaky maşgala gurmaklygyň düzgünleşdirilmeginden ybarat bolupdyr.

Başgaça aýdanymyzda taryhda amala aşyrylan ilkinji diplomatiýa usuly bolan wagtlaýyn diplomatiýa (*ad hoc*) käbir

özboluşly aýratynlyklara eýe bolupdyr. Wagtlaýyn (*Ad Hoc*) diplomatiýa munuň özi bir taraplaýyn we wagtlaýyn diplomatiýa usulydyr, ýagny diplomatiýanyň wekilleri belli bir maksady ýa-da wezipäny amala aşyrmak üçin wagtlaýynça daşary ýurtlara iberilýär we bu wezipäni ýerine ýetirenlerinden soňra yzyna dolanýarlar.

Biz aşakda, bu ilkinji diplomatiýanyň Gündogardaky we Günbatardaky käbir ýörelgeleri we esasy aýratynlyklarynyň üstünde durup geçeris.

B - Hititlerde we Gadymy Müsürde Diplomatiýa

Gadymy döwürlerde, Öň Aziýa döwletleri arasyndaky diplomatik gatnaşyklary görkezýan namalaryň başynda, bu döwletleriň biri-birleri bilen ylalaşyklary we hökümdarlaryň biri-birlerine ýazan syýasy hatlary gelýär. Olardan “ Amima Hatlary” bize hiç şübhesiz gadymy döwürleriň iň gymmatly diplomatik arhiwleri barada maglumat berýär. Amima Hatlary sany dört ýüze ýakyn bolan, Akkadça ýazylan syýasy hatlardyr. Bu hatlardan bir bölegi öň Aziýanyň Beýik Hökümdarlary bilen Müsür Faraonlaryndan III we IV Amenofisleriň (b.e. öňki XIV asyryň birinji ýarymy) arasynda; Beýleki bir uly bölegi bolsa Siriýa we Palestinadaky kiçi şäher begleri bilen bu faraonlaryň arasynda garşylykly alnyp-berlen hatlar bolup, bular elli ýyllyk bir döwürde (B.e. öňki XIV asyryň birinji ýarymy) bolup geçen ähli syýasy wakalary bize giňden beýan edýär.

Gadymy döwürleriň döwletara hukugynyň düýbünü tutan, b.e.öňki 1278-nji ýylda Hititler bilen Gadymy Müsürlileriň arasyndaky Kadeş Ylalaşygy bolupdyr. Bu ylalaşyk b.e.öňki XIII asyryň iň esasy diplomatik namalarynyň

biridir. Çünki iki döwletiň arasyndaky bu ylalaşyk esasynda ýarym asyra golaý Öň Aziyada parahatçylyk saklanylypdyr.

Hititleriň ylalaşyklarynyň seljerilmegi, bize bu döwletiň beýleki döwletler bilen bolan gatnaşyklarynyň aýratynlyklaryny aýdyň görkezýär. Hititler döwleti goňşylary bilen gatnaşyklaryny aşakdaky bellenen tertibi göz önünde tutup ýöredipdir:

1. Hitit Konfederasiýasynyň (döwletler birliginiň) baglanyşygy (partnýory) bolan uly döwletler,
2. Hitit Konfederasiýasyna (döwletler birligine) bagly bolan kiçi şalyklar,
3. Duşman ýurtlar.

Diňe bu üç tertip bilen “baglanyşygy bolan döwletler”, Hitit döwleti bilen deň hak- hukuklarda gatnaşyklary alyp barmaklyga mynasyp döwletler hasaplanylýpdyr we diňe şu döwletler bilen parallel ylalaşyklar ýola goýulýpdyr. Ýagny öňe sürülýän garşylykly şertler we teklipler deň bolupdyr. Meselem, Hitit Hökümdary III Hattusilis bilen Müsür Faraony II Ramsesiň arasyndaky Kadeş Ylalaşygy (b.e.öňki 1278-nji ýyl) şeýle bir ylalaşykdy. Şeýle hem, gatnaşykda bolan hökümdarlar, bir-birlerine habar we sowgat ibermek, bir-birleriniň dostlary bilen dost, duşmanlary bilen duşman bolmak we bir-birlerine “Erkek doganym” diýip ýüzlenmek haklaryna hem eýe bolupdyrlar. Müsür, Wawilon we has soňralar Asur Döwletleri, Hitit Döwletiniň “baglanyşygy bolan” döwletler hasaplanylýpdyr.

Hitit Hökümdaryna garaşly bolan döwletlere garşy bolsa, Hitit Döwletiniň başga hak we wezipeleri bardyr. Bu döwletler bilen şertnamalar deň şertler esasynda ýola

goýulmaýardy, garaşly döwletler tarapyndan Hitit Hökümdarynyň peýdalary hemişe öňde saklanýardy.

Hitit Döwletiniň Beýik Döwletler bilen ýa-da Mezopotamiýa medeniýet gurşawyna bagly ýerlerdäki wasallar bilen (meselem, Amurru we Mitanni ýaly) ylalaşyklary Akkadça, Antaliýadaky wassal begleriniň ylalaşyklary bolsa hititçe ýazylandyr. Halkara gatnaşyklarynda umumy dil hökminde Akkadça ullanylypdyr. Hat-da yörüte yazuwy bolan Müsür Döwleti hem, Öň Aziýa döwletleri bilen ylalaşmak üçin, bu yazuwy hem- de kätipleri ulanypdyr. Her ylalaşyk, 1) taryhy sözbaşy, 2) maksada giriş, 3) şertler, 4) kasam edilýän taňrylaryň ýatlanmagy ýaly esasan dört bölümden ybarat bolupdyr. Ylalaşyklaryň taslamasy palçykdan ýasalan zatlaryň üstüne ýazylyp, soňra taslama arhiwde goralypdyr. Ylalaşyklar kä halatlarda beýleki döwletin hormatyna we derejesine görä, magdan daşlarynyň ýüzüne hem ýazylypdyr. Meselem, Hitit Hökümdary III Hattusilis, II Ramses bilen Kadeş ylalaşygyny kümüşň ýüzüne ýazdyrypdyr.

Ylalaşyklaryň eldegirilmesizligi prinsipiniň Hitit we Gadymy Müsürde doly berjaý edilendigi görülyär. Meselem, Kadeş Ylalaşygyna gol çekilenden soňra, Müsür Hökümdary D. Ramses Mira Hökümdaryna ýazan bir hatynda şeýle diýipdir: “Men dostum bilen ant içdim, men oňa garşy saňa kömek edip bilmeýärim”. Edil şonuň ýaly, Hitit Hökümdary III Hattusillis de Babyl Hökümdary Kadeşman Enlile, “Müsür Hökümdary we men dogan boldyk we şu netijä geldik: Biz dogan we şol sebäpli bir duşmana garşy bilelikde söweşeris we bir dosta garşy bilelikde dost bolarys” diýipdir.

Hititler we Gadymy Müsürlilerde parahatçylygyň dowam etmegi, diňe bir döwletleriň arasyndaky ylalaşyklaryň üsti bilen däl, şol bir wagtyň özünde diplomatik maşgala gurmaklyk ýoly bilen hem berkidilipdir. Bu ýoldan Hitit ýa-da

Müsür Hökümdar maşgalalary goňşy döwletleriň hökümdar maşgalalary bilen garyndaşlyk açypdyrlar hem-de aralarynda ylalaşyklar we bileleşikler döredipdirler. Kä halat-da bolsa, maşgala gurmaklyk iki ýurdyň arasyndaky dostlyk gatnaşyklarynyň bozulmagyna hem sebäp bolupdyr. Meselem, bir Müsür Şazenanyny Hitit Hökümdary Suppiluliuma (b.e. öňki XIV asyryň birinji ýarymy) hat iberip, ogullaryndan birini özüne ýanyoldaş edinmek isläpdir maşgala gurma maksady bilen Müsüre tarap ugran ýaş Hitit Şazadasynyň ýolda öldürülmegi bilen iki ýurdyň arasyndaky gatnaşyklaryň ýaramazlaşmagyna getripdir.

Hititlerde we Gadymy Müsürde ilçileriň giden ýurtlarynda hemişelik ýaşamadyklary; hökümdaryň habarlaryny we sowgatlaryny äkidip getirmek bularyň esasy wezipeleri bolandygy görüýär. Adatça, täze bir hökümdar tagta geçen wagty, hökümdarlaryň arasynda” julus” (tagta çykyş) gutlag hatlary ilçileriň üsti bilen garşylykly alynyp berilipdir. Ilçiler şol bir wagtyň özünde hökümdarlaryň ölümi sebäpli ýazylan gynanç hatlaryny äkidip getirmek bilen hem wezipelendirilipdir. Bir şa ölen wagty onuň oglunyň bu habary dost hasaplanýan goňşy şalaryna ýazyp ugratmagy Hitit we Gadymy Müsürde adat hasaplanypdyr.

Ilçileriň sowgatlar äkitmek bilen baglanyşykly wezipeleri, esasan döwletleriň bir-biri bilen gowy gatnaşmak we aralaryndaky dostlugy berkitmek üçin amala aşyrylypdyr. Şalaryň arasynda berilip alynýan sowgatlaryň esasyalary misden we бүрүнçден gylyç, palta, ok, ýaý ýaly ýaraglar hem – de galkan, guşak we matalar bolupdyr.

“Üstünlik gazanmak isleseň sözleriňde diplomatiýany ulan, çünki bir şa üçin dil gylyç ýalydyr we söz her bir ýaragdan hem has täsirlidir. Bu usuly ulanyp bilen bir kätibe hiç kim päsgel berip bilmez.” Ine bir Müsür şasynyň

mirasdaryna ýazan öwüt hatyndan alynan bu sözler, gadymy döwürlerde, Öň Aziýada diplomatiýanyň, ähmiýetini täsirli beýan etýär.

Ç-Grek Şäher-Döwletlerinde Diplomatiýa

Diplomatiýanyň kemala gelmeginde Gadymy Grekleryň goşandy örän uly bolupdyr. “Açyk diplomatiýa” garaýşyna, diplomatik eldegirilmesizliklere, hormata, konsulluk guramasynyň başlangyjyna we köp taraply diplomatiýanyň ilkinji mysallaryna Gadymy Gresiýada gabat gelinýär.

Gadymy Gresiýadaky ilkinji diplomatlar, diňe bir habarçy bolup, bularyň esasy wezipesi şäher-döwletleri arasynda habar gatnatmaklyk bolupdyr. Şol sebäpli hem, bu ilkinji diplomatlarda islenen iň esasy aýratynlyk, bularyň giden ýerlerinde öz ýurtlaryndan getiren habarlaryny gaty ses bilen okap bilmegini üpjün etjek ýogyn sese we şeýle-de, ýetirmeli habarlaryny unutmaz ýaly örän güýçli ýatkeşlige eýe bolmaklarydy. Diplomat hökmündäki bu kişileriň, iberilen ýurtlary bilen bagly maglumat toplamaklaryna ýa-da yzyna gelenlerinde, bu ýurtlar hakynda raport bermeklerine garaşylmaýardy. Bulardan islenen ýeketäk zat, wezipleriniň ýerine ýetirilmegi netijesinde ýurtlaryna dolananlarynda, döwletleriniň mejlisiniň önünde örän täsirli bir çykyş etmegidi. Şol sebäpli hem Gadymy Grek şäher-döwletleri arasynda, halka täsirini ýetirip bilen iň gowy söz ussatlaryny diplomat edip saýlamaklyk adat halyna gelipdir.

Özlerine-de käbir dini ygtyýarlyklary özünde jemleýän ilkinji Grek diplomatiýasy Gadymy **mifologiýasynyň** taňrýsy hökmünde tanalan Hermes iň howandarlygynda gepläpdir. Hermes taňrylaryň habarçysydy we Gadymy Grek şäher-

döwletleriniň ilkinji diplomatlary hasaplanan habarçylaryň, sesleriniň ýogynlygyny we ýatkeşlikleriniň güýçliligini Hermesden alýandyklary kabul edilipdir.

Diplomatik eldegirmesizlik prinsipine hem ilkinji gezek Gadymy Greklerde gabat gelinýär. Ýöne, bu prinsipiň wagtal-wagtal bozulandygyny hem görmek bolýar. Meselem, b.e. öňki 404-nji ýylda Afinally bir topar ilçi, Afina bilen söweşýän başga bir şäher-döwleti wekilleri tarapyndan 3 ýyllap tussaglykda saklanypdyr we haçanda Afina söweşde ýeňiljek bolup durka azat edilipdir. Edil şonuň ýaly, başga bir topar ilçi hem şol döwürlerde Afina şäher-döwleti tarapyndan tutulypdyr we sud edilmän ölüm jezasy berilipdir. Munuň sebäbi, Afinanyň öldüren ilçileriniň şäher-döwletine garşy öňki bir gapma-garşylykdan ar alma duýgusy bolupdyr.

Gadymy Grek diplomatiýasynda, “açyk diplomatiýa” düşüňjesi öňe sürülüpdir. Diplomatik gepleşikler tutuşlygyna halka açyk ýöredilipdir. Ýurda gelen beýleki ýurduň ilçileriniň Mejlisdäki çykyşlary öňünden halka habar berlipdir we şeýlelikde bu ilçiler bilen geçirilen gepleşikdir, jedelleriň hiçbiri halkdan gizlin saklanmandyr. Gepleşikleriň netijesinde gol çekilen ylalaşyklar we şertnamalar hem, bir zadyň üstüne ýazylyp her kimiň görüp biljek bir ýerinde asylmak däbi galypdyr. Gadymy Gresiýada, parahatçylyk ýa-da söweş tekliplerini we taslamalaryny halkyň önünde maslahatlaşmak giňden ýaýrapdyr.

Gadymy Grek diplomatiýasynyň başga bir aýratynlygy hem şol döwre çenli döwletleriň daşary syýasatlaryny häsýetlendirilen “taýpa bähbitleri” adalgasynyň, gitdigiçe ýerini “umumy halkara bähbitler” adalgasyna bermegi bolupdyr. Gadymy Gresiýada görülen “Amphictyonic Geňeşler” diýlip atlandyrylan bir gurama bu öwürlişiň janly subutnamasydyr. Bu Geňeşler, Ellen dünýasini gyzyklandyran umumy syýasy

meseleleri maslahatlaşyp çözmek üçin toplanan sebitleýin konferansiýalar derejesindendi. Bu gurama diplomatiýa ugruna şol wagta çenli görülmedik bir täzelik getirdi. Amphictyonic Geňeşler, şol bir wagtyň özünde, käbir diplomatik aýratynlyklardan we eldegirmezliklerden hem peýdalanyndyr. Bu guramanyň, “umumy halkara bähbitler” we “umumy halkara hukugy” adalgalarynyň ýerleşmeginde hem uly goşandy bolupdyr.

B.e.öňki 432-nji ýylda Grek şäher-döwletleriniň arasynda toplanan Sparta Kongresi, köp taraply diplomatiýanyň ilkinji mysallaryndan birini emele getirýär. Bu Kongresde, Grek şäher-döwletleri Afina garşy söweş ygylan etmek meselesinde maslahatlaşypdyrlar we ses köplügi bilen bir netijä gelipdirler. Bu Kongres we Kongresiň geçiriliş şekilinde, ýigriminji asyrdan gäbet gelýän Parlament diplomatiýasy görnüşiniň aýratynlyklaryndan birnäçesine gabat gelmek mümkindi. Meselem, Kongrese gatnaşýan döwletleriň arasynda uly-döwlet, kiçi-döwlet tapawutlandyrmalaryň bolmagy; kararlaryň gatnaşyjylaryň ses köplügi netijesinde kabul edilmegi we döwletleriň üstündäki bir toplumyň bähbitleriniň güýç gazanmagy muňa mysaldyr.

Gadymy Gresiýada hat-da belli döwürlerde toplanan, hemişelik kongres ulgamynyň gurulmagy taslamasynyň üstünde işlenipdir. Bu taslama görä, Afinada toplanjak bolan Kongrese her şäher-döwleti bir wekil bilen gatnaşmaly; uly ýa-da kiçi, her döwlete bir ses haky berilmeli; Afina bu Kongrese başlyklyk etmeli; bu ulgamyň umumy bir deňiz güýji hem umumy bir fondy bolmaly we ulgamyň umumy maksady, daşary howplara garşy Kongrese gatnaşan şäher-döwletleriniň azatlygyny we howpsyzlygyny goramakdan ybarat bolmalydyr.

Gadymy Grekleriň döreden iň ähmiýetli guramalarynyň biri hem *Proxenos* diýlip atlandyrylýan konsulluk gurmasydyr.

Bugünki konsullaryň tersine, *Proxenos* ýaşaýan ýerleriniň raýatlarydy we ýaşaýan ýerinde, işleýän döwletiniň raýatlarynyň bähbitlerini goramak bilen borçly bolupdyr. Bu orun atadan ogula geçipdir.

Gadymy Grek diplomatiýasynyň käbir kemter taraplary hem bardyr. Bulardan birnäçesi: Gadymy Gresiyada “İçilik guramalary”azyndan kişiden ybaratdy. Grek demokratiýasy öz diplomatlaryna kän bir ynanmaýardy şonuň üçin hem bu diplomatlara şübheli seredilipdir. Bu ilçilik guramalary, her biri aýry syýasy partiýa bagly we aýry syýasy düşüňjä eýe kişilerden ybarat bolupdyr. Şeýlelikde, täsirli bolmagy üçin ýeketäk bir düşüňjäniň töwreginde jemlenmegi, Gadymy Grek diplomatiýasynda zerur hasap edilmändir. B.e.öňki 346-njy ýylda Afina şäher-döwleti on kişiden ybarat bir ilçiler guramasyny parahatçylyk teklipli etmek maksady bilen Makedoniýa Döwletiniň hökümdary Filipiň ýanyna iberipdir. Bu on ilçiniň her biri, beýleki ýurduň hökümdaryň önünde parahatçylyk şertleri babatda dürli – dürli garaýyşlar öňe sürüpdirler. ilçileriň öz aralaryndaky garaýyşlarynyň tapawutly bolmagy sebäpli, parahatçylygy üpjün etmek üçin geçirilen gepleşikleri netijesiz tamamlanypdyr.

Gadymy Gresiyada ilçileriň, öz halklaryny we hökümdaryny aldandyklarynyň hemýygy-ýygydan gabat gelinipdir. Meselem, b.e.öňki 346-njy ýylda Makedoniýa Şasy Filipiň ýanyna iberilen Afinaly ilçiler guramasy, Filipiň parahatçylyk we Afina bilen gatnaşyk gurmak meselesinde isleg we düşüňjelerini Afina Mejlisine we halkyna bilkastlaýyn ýalňyş beýan edipdir. Sebäbi, Afinaly ilçileri, Makedoniýa Şasy Filipden şeýle hereket üçin para alypdyrlar

Gadymy Grek diplomatiýasynyň başga bir möhüm kemçiligi hem, Gadymy Gresiyadaky režimiň (düzgüniň) demokratiýa esaslanýandygy sebäpli, esasan totalitar režimli

döwletler bilen ýöredilen gepleşiklerde, Grek tarapyna peýdasynyň has az bolmagydyr. Beýleki döwletler bilen diplomatik gepleşikleri ýöretmäge borçly Grek ilçileri “doly hukuga” eýe däl diýdi we bular, gepleşikler boýunça her täze özgerlişik garşysynda, täze ýörelgeler almak üçin hökümetleri bilen maslahatlaşmaga mejburdylar. Bu hem, tebigy ýagdaýda karar almakda wagt ýitirilmegine sebäp bolýardy we Grek tarapyny çykgynsyz ýagdaýa salýardy.. Munuň bilen birlikde, ýurtda soňky karary berýän Mejlisiň karar beriş mehanizimine esaslanyp örän ýuwaş işleýärdi, çünki bu ýerdäkiler esasan jogapkärsiz, wakalardan habarsyz, duýgulary hereket edýän kişilerdi. Bular, köplenç ilçileriň pikirlerini we garaýyşlaryny reddetmäge endik edipdirler. Beýle ýagdaý bolsa, karar almakda gijikmelere ýol açýar we gepleşiğiň garşy tarapyň peýdasyna soňlanmagyna sebäp bolupdyr

Ýokardaky bellenen kemçilikleriň tersine, Gadymy Grekleriň diplomatiýa ylmyna goşan uly goşantlary hiç wagt **ýatdan çykarylmalý däl**dir Ilkinji gezek Gadymy Gresiýada ullanylan diplomatik eldegirmesizlik prinsipine, ähli döwletler diýen ýaly,öz diplomatiýasynda ýer bermäge çalşypdyrlar. Gadymy Gresiýada görülen, “açyk diplomatiýa” düşüňjesiniň, gynansakda döwletlerarasý gatnaşykda uzak wagtlap unudylandygy we diňe Birinji Jahan urşundan soňra täzeden halkara sahnasyna çykandygy görülýär. Amphictyonic Geňeşler guramasynyň hem, “umumy halkara bähbitler” we “umumy halkara hukugy” adalgalarynyň ýerleşmeginde örän uly ähmiýeti bolupdyr. Şeýlede, Gadymy Gresiýada hemişelik bir kongres ulgamynyň gurulmagynyň üstünde işlenilmegi , bu ýerde bärde ýöredilen diplomatiýa usulynyň nä derejede öňe gidendigini aýdyň görkezýär.

D-Rimlileriň Diplomatıýasy

Rimlileriň hem diplomatıýanyň kämilleşmegine goşan goşantlary Grekleriňkiden köp bolmasa az bolmandyr. Rim imperatorlygy, beýleki döwletler bilen bolan gatnaşyklarynda we bular bilen ýöreden gepleşiklerinde, ynandyрма usulyny we owadan söz sözlemek sungatyny has köp ulanmaga çalyşypdyrlar. Köplenç, Rimiň beýleki döwletler bilen bolan gatnaşyklaryny häsiýetlendiren esasy zat, bu döwletiň üstün harby güýjiniň bolmagydyr. Ýöne, Rim döwletler hukugyna hormaty artdyrypdyr. Diplomantik arhiwleriň goralmagynda, bu döwlediň goşandy uly bolupdyr.

Rimlilerde, bu gün daşary işler ministerliklerinde gabat gelinýän şertnamalar bölümüne meňzeş, *Fetialler* Kolleji (*Coliege of Fetials*) diýilýän bir gurama we *Fetial* Hukugy (*ius feliale*) diýilen bir hukuk ugry bolupdyr. Bu Kollej şertnamalary saklamak, protokol meseleleri bilen gyzyklanmak we urşuň hem-de parahatçylygyň belli düzgünlere laýyk yglan edilmegini gazanmaga borçly hasaplanypdyrlar. Meselem, uruş yglan edilende berjaý edilmeli düzgün şudyr: Uruş yglan ediljek wagty, duşmanyň serhedine çenli barylýp we garşy tarapa bir naýza zyňylypdyr. Ýaraşyk baglanşyljak wagty bolsa, şertnamanyň mazmuny serhetde, gaty ses bilen garşy tarapyň ilçilerine okalyp beripilipdir, bu şertnamanyň şertlerini bozmaga synanyşanlar näetlenipdir. Soňra doňuz gurban edilipdir.

Rimli ilçilere *nuntii* ýa-da *oratores* ady berilipdir. Bular Rim Senaty tarapyndan bellenilipdir,olar ynanç hatlaryny we düzgünnamalaryny hem Senatdan alypdyrlar. Bu ilçilere “doly ygtyýarlyk”berilmändir, ýöne özlerine berlen ygtyýarlyklaryň çäginde aşan ýagdaýlarynda, bular watan dönügi hökmünde jezalandyrylypdyr. Rimli ilçiler, esasan senatorlar we iň abyraýly ýurtdaşlar arasyndan saýlanylypdyr. Bularyň

wezipe möhletleri gysga bolup, ýurtlaryna dolananlaryndan soň, Senata eden işleri bilen baglanşykly raport bermäge borçlydylar.

Rimliler, ýurtlaryna gelen beýleki ýurtlaryň diplomatik guramalaryň agzalaryna käbir hak- hukuklary we aýratynlyklary berilipdirler. Ýöne, bular haýsyda bolsa bir döwletiň kanunlaryny bozsa onda, ýörite goragçylaryň gözegçiliginde öz ýurtlaryna iberilipdir we ol ýerde öz kanunlaryna görä jeza berilmegini isläpdirler.

Rimiň güýji we özüne ynamy artdygyça, beýleki ýurtlaryň ilçilerine bolan hereketleri hem üýtgemäge başlapdyr. Meselem, duşman bir döwlet ýa-da taýpa, Rim bilen ýaraşyk baglanşmak maksady bilen ilçilik guramasyny ibermek üçin, ilki ýerli Rimli generaldan rugsat almaga mejbur bolupdyr. Bu rugsat alynandan soňra hem, ilçilik guramasy Senat tarapyndan kabul edilmezinden öň, birsalym şäheriň daşynda garaşdyrylypdyr. Hat-da dost we deň derejedäki bir döwletiň hem ilçilik guramasynyň Rime girmegi üçin, ýörüte rugsat almagy gerek bolupdyr. Şähre giriş rugsady çykandan soňra hem, ilçilik guramalary birsalym Senat tarapyndan kabul edilmek üçin garaşdyrylypdyr. Soňra ilçiler Senatyň önünde çykyş edipdirler. Ilçileriň çykyşlaryndan soňra, Rimli Senatorlar bulara her dürli soraglar sorapdyrlar. Bu garşylykly çykyşlaryň soňunda, ilçilik guramasy bu ýerden çykyp Senatyň jogabyna garaşypdyr.

Rim Senaty, b.e. öňki 205-nji ýylda Kartajaly ilçileri edişi ýaly, beýleki ýurtlaryň ilçilik guramalaryny ykrar etmekden ýa-da aýjtak zatlaryny diňlemekden ýüz öwürip hem bilipdirler. Bu ýagdaýda, bu ilçileriň diplomatik eldegirilmesizlikleri aýrylýar, we içaly yglan edilip ýaragly goragçylar bilen serhede çenli äkidilipdir.

Rimlileriň diplomatiýa ylmyna we sungatyna getiren beýleki bir täzeligi-de, gepleşiklerde takyk bir wagt çäklendirmesi bolupdyr. Meselem, b.e.öňki 197-nji ýylda Rime gelen Makedoniýaly ilçilere, iki ýlke arasyndaky gepleşikleriň altmyş günün içinde ylalaşyk bilen tamamlanmadygy ýagdaýynda, diplomatik eldegirilmesizlikleri aýrylyp, içaly yglan ediljekdikleri habar berlipdir.

Netijede, Rimliler beýleki döwletler bilen gatnaşyklarynda, diňe bir täze diplomatik ýörelgeleri kemala getirmegiň däl-de, eýsem öz üstünliklerine akyl ýetirmegiň hem pikirini edipdirler. Ýöne, Rimliler diplomatiýany belli bir kanuny çäkleriň içinde amala aşyrmaga hem ähmiýet beripdirler we beýleki döwletler hukuk düzgünlerini bozmazlyga ähmiýet beripdirler.

E-Wizantiýada Diplomatiýasy

Rimlileriň tersine, Wizantiýa imperatorlary gepleşik sungatyny ýa-da diplomatiýany uly bir ussatlyk bilen ulanmagy başarypdylar. Wizantiýa Imperatorlary, ýurduň bähbitlerini goramak we söweş ýerine, diplomatiýa usulyny ulanmagy başarypdyr. Hat-da iň söweşjeň imperatorlar hem gylyç ýerine diplomatiýa sungatyny ulanmak ýoly bilen, maksatlaryny amala aşyrmagy özləri üçin has peýdaly hasaplapdyr. Wizantiýa taryhy, diplomatik gepleşikler bilen doludyr.

Wizantiýa imperatorlary, şol döwre çenli ýöredilen diplomatiýa usulyna bir täzelik getiripdi. Bu täzelik diplomatiýanyň “hatip-diplomat” (halka täsir etmek) görnüşiniň, öz ýerini “gözegçi diplomat” görnüşine bermegidir. Goňşy ýurtlary biri-birine garşy goýmak düşüňjesi, Wizantiýanyň hökümetini bu ýurtlaryň gowşak taraplary,

çeşmeleri we maksatlary barada maglumat edinmäge mejbur edýärdi. Ine şol sebäpli-de, Wizantiýa imperatorlarynyň daşary ýurtlara iberen ilçileriniň esasy wezipeleri, bu ýurtlaryň içeri işlerine we beýleki döwletler bilen bolan gatnaşyklaryna bagly maglumat toplamak we “Bu temalarda giňişleýin raportlar” taýýarlamak bolupdyr. Şeýlelik-de, Gadymy Gresiyada barada esasy aýratynlygy ýogyn bir sese eýe bolmak we gowy gepleşip bilmek bolan diplomatiýanyň “hatip diplomat” (halka täsir etmek) görnüşi, öz ýerini belli bir derejede bilim alan we giden ýurtlarynda esasy wezipesi syn etmek bolan täze bir diplomat görnüşine, ýagny “synçy-diplomat” görnüşine berip başlady.

Şol döwürde Wizantiýada, daşarky gatnaşyklary alyp barmaga we ýöretmäge borçly hökümete bagly ýörite bir bölümçe gurulýar. Ýene-de Wizantiýalylar, ilkinji bolup daşary ýurtlara iberýän ilçilerine bilim beripdirler. Bu ilçilere ýazmaça maksatnamalar berilýär we bulardan beýlekiler bilen bolan gatnaşyklarynda gaty näzik bolmaklary, baran ýurtlaryndaky şertleri tankytlamazlygy, gaýtam tersine öwmekleri ündäpdirler.

Wizantiýada, ýurtdaky tagt çalyşyklaryny duýdurmak üçin, gaýry ýurtlara ýörite ilçiler ibermek adaty we bu ilçiler, dürli çykdaýlaryny ödemek maksady bilen, ýanlary bilen üçin zat alyp gidipdirler. Bu hereket, soňra Wenedikliler tarapyndan-da goldanypdyr, ýöne bu hereket soň kän ulanylmadyr.

Wizantiýada “protokol” meselelerine gaty örän uly berilipdir. Hökümete bagly bir bölümçe, diňe daşary ýurtlaryň ilçilerini kabul edilmegi üçin wezipelendirilipdir. Ilçiler we onuň garamagyndaky kişiler Wizantiýa baranlarynda, we hereketleri hem-de aragatnaşyklary örän güýçli gözegçilikde saklanýan ýörite bir binada myhman alnypdyr. Beýleki ýurtlaryň ilçileriniň kabul ediş dabaralary örän şowhunly we

kaşaň ýerlerde edilipdir. Munuň maksady, daşary ýurtlylaryň gözlerini paýtagtyň we köşgüň gözellikleri, baýlyklary we kaşaňlygy bilen gamaşdyrmak bolupdyr. Daşary ýurtly kişi, imperator tarapyndan kabul edilmezinden öňünçä, Imperatorlyk goragçylary we ýokary wezipeli döwlet işgärleriniň gowy geýnülüli duran bir hataryndan geçirilip, perdäniň arkasynda, altýndan ýasalan tagtynda oturan imperatoryň öňüne getirilipdir. Daşary ýurtly ilçiler imperatora ynanç hatyny gowşurmaga taýynlanýarka, imperatoryň tagty has-da beýgeldilipdir we şeýlelikde, “beýik hökümdara ýetilmezlik” aňladylmak islenipdir. Bu kabul ediş dabaralarynyň dowamynda, imperator adatça sessiz we hereketsiz galýar we daşary ýurtly ilçiler bilen gepleşikleri, imperatoryň daşary gatnaşyklaryny ýöretmek bilen borçly iň ýokary wezipeli işgäri alyp barypdyrlar.

Wizantiýa Imperatorlygyna gelen beýleki ýurtlaryň ilçileriň arasynda “öňdegelme”, bu ilçileriň wekilçilik edýän ýurtlarynyň Imperatorlyk derejesine görä belenilýärdi. Meselem, Balgar wekillerine, Balgarlaryň 927-nji ýyldan bäri Imperatorlyk bilen örän ýakyn gatnaşykarda bolandyklary sebäpli, protokolda beýleki gaýry wekillere käbir birartykmaçlyklar berilipdir.

Wizantiýa Döwleti beýleki ýurtlaryň döwletlere iberen ilçilerinden, iberen ýurtlaryna degişli mümkin boldugyça köp maglumat toplamaklaryny isleýärkä, öz ýurduna gelen beýleki ýurtlaryň ilçileriň muny etmezligi üçin alada edýärdi, gaýry ilçileriň, Imperatorlyk hökümetiniň görmek we eştmeklerini isläninden artyk zatlary görmekleriniň we duýmaklarynyň öňüni almak üçin, elinden gelenini edipdirler. Hat-da kä halatlarda beýleki ýurtlaryň ilçileriň, imperatora hormatsyzlygy sebäpli zyndana atylan ýagdaýlary hem bolupdy.

Wizantiýanyň diplomatiýa düşünjesinde parahorlyk kanuny bir ýeri bolupdyr. Ýurduň bähbitleri üçin beýleki

ýurtlaryň döwlet işgärlerini satyn almak, öň Imperatorlygyň hormatyna zeper ýetirýän ýa-da adyny garalaýan bir hereket hasaplanypdyr. Wizantiýa diplomatyýasy örän gymmatly bir çäre bolup, onuň üstünlikli amala aşmagy döwletiň maddy ýagdaýyna bagly bolupdyr.

Wizantiýanyň diplomatiýa ylmyna goşantlary, elmydama öwüljek bir aýratynlykda bolmasa-da, möhümdir. Duşmanlaryň arasynda bäsdeşligi artdyrmak; gaýrylara para we pul paýlamak; intriga usullaryny kämilleşdirmek, ine ähli bu usullar Wizantiýaly tarapyndan beýik bir sungat halyna getirilipdir. Şeýle-de, daşary ýurtlara iberilmezinden öň diplomatlara belli bir bilim bermek we bulara, gitjek ýurtlarynda syn etmekleri we ol ýerlerde toplan maglumatlaryny ýurtlaryna ýetirmek wezipesini diplomatiýada ilkinji gezek Wizantiýa başladypdy.

II. HEMIŞELIK DIPLOMATIÝA GEÇIŞ

Hemişelik diplomatiýa usuly, ilkinji gezek on başinji asyrdan Italýan şäher-döwletleri tarapyndan ulanylypdyr.

On başinji asyrdan, Italýada Papalyk we Mukaddes Rim German Imperatorlygynyň agalygynyň gowşamagy bilen, Italýan şäher-döwletleri bu ýagdaýdan peýdalanypdyrlar. Italýanyň demirgazygynda we merkezinde bolan bu kiçi döwletleriň agramly bölegi - Rimiň daşynda (Rimden galany) - öz-özlerini dolandyrmak ygtyýalygyny ele aldylar. Bu özygtyýarly şäher-döwletleri, diňe biri-biri bilen söweşip ýaşaýardylar. Hiç bir şäher-döwleti, özüni tutuş howpsuz duýjak derejede güýçli däldi. Bular üçin ýaşamagyň ýeketäk ýoly elmydama oýlanşykly we taýýarlykly bolmakdy. Ine italýanlar, özlere bu oýlanşyklylygy we taýýarlykda bolmagy

üpjün etjek we hemişe bar bolan söweş howpuny aradan aýyrjak zat hökmünde, hemişelik diplomatiýa usulyny saýladylar we bu sebäpli-de, bu diplomatiýa usulyny ilkinji ulananlar boldylar.

Biri-birleri bilen hemişelik diplomatik gatnaşyklary ýola goýmak arkaly, aralarynda hemişelik bir bäsdeşlik we söweş bolan Italýan şäher-döwletleri, biri-birleriniň hereketlerinden elmydama habarly bolup biljekdiler we öz hereketlerini hem – de syýasatlaryny muňa görä alyp barmaga mümkinçilik gazanjakdylar.

Esasan hem ejiz we güýcsiz döwletler tarapyndan, beýleki döwletleriň çäginde hemişelik wekilleri goýmak örän möhümdi, çünki bular daşary ýurtlarda bähbitlerini hemişelik goraýan wekilleriniň üsti bilen, unudyp biljekleri ýa-da ahmal galyp biljekleri meselelerde gatnaşyga girip, ylalaşyklara goşulyp bilýärdiler.

Iki şübheçi we güýçli hökümdar arasynda hemişelik wekiliň bolmagy hem, bu iki hökümdaryň biri-birlerine has gowy düşünmeklerine we aralaryndaky gatnaşygy güýçlendirmäge uly kömek berýärdi.

Hemişelik diplomatiýa geçilmeginiň başga bir sebäbi-de, döwletleriň, esasan hem özleri üçin howply hasaplanyp biljek ýurtlarda hemişelik wekilçilik edilmek zerurlygyny duýýardylar. Meselem, Italýan şäher-döwletleri, şol wagtlar iň howply we güýçli döwletlerden biri hasaplanan Fransiýa Köşgünde hemişelik wekil bellemek üçin, hamala ýaryşýardylar. Bu hemişelik ilçiler Fransiýa şasynyň ýanyndan hiç aýrylman, onuň bilen bilen awa çykýarlar, onuň bilen bilelikde nahar iýýärler we hat-da şanyň nesillerine para berip, onuň ýeke özükä nämeler aýdandygyny hem bilmäge synanyşýardylar.

Italýan şäher-döwletleriniň esasan-da Wenesiýa we Jenewalylaryň Osmanlylar we Demirgazyk Ýewropa ýurtlary bilen söwda gatnaşyklaryň artmagy we bu ýurtlardaky söwda bähbitlerini hemişelik goramak hem-de ösdürmek zerurlygy, belkide italýanlaryň hemişelik diplomatiýa usulyny saýlamaklarynyň başga bir sebäbi hasap edilip biliner.

Hat-da hemişelik diplomatiýa usulynyň, on dördünji we on başınji asyrlarda Italýada gabat gelinen, sosýal, ykdysady we syýasy ugurlarda “täzeden döreýşi” aňladýan ösüş döwri bilen birlikde hem aýdylyp biliner. 1300-nji we 1458-nji ýyllar arasyndaky Italýanyň ýagdaýyna göz gezdirsek, bu ýerde ençeme täze guramanyň, täze gatnaşyk şekiliniň we bularyň arasynda hem, täze bir diplomatiýa usulynyň ýüze çykandygy we bularyň ählisiniň bir döwlet adalgasyny emele getirendigini görýäris.

A- On Başınji Asyrda Italýada Başlanan Hemişelik Diplomatiýa Usulynyň Aýratynlyklary

Italýan şäher-döwletleri arasynda, ilkinji gezek bu täze diplomatiýa usulynyň esasy düzgünlerini işläp düzen Wenedik bolupdyr. Wenediklileriň diplomatiýa ylmyna getiren iň möhüm täzeligi, şugüne çenli dowam edip gelen “habar-hatydyr” (news letter). Bu daşary ýurtlara bellenen Wenedikli ilçilere, olar ýok wagty ýurtlarynda bolup-geçenleri habar bermek üçin taýýarlanan namalara berilen bir atdyr. Wenesiýalylar, uzyn bir wagt ýurtlaryndan aýry galan ilçileriň, wagtyň geçmegi bilen öz ýurtlaryna ýat bolup biljeklerini we şeýlelikde öz döwletine wekilçilik etmeklerine ýaramaz täsir edip biljekdigini özara alyp, bur düzgüni ulanypdyrlar.

Italýan şäher-döwletleri, esasan ejiz we durnuksyz döwletler bolandyklary sebäpli, aralarynda garşylykly ynama daýanýan, bir diplomatiýa düşünjesini kemala getirmändirler. Bular, durnuksyz režimlerini we haýsyda bolsa bir daşky hüjümiň garşysynda derrew ýykyljak ýaly görünýän goranyş ulgamlaryny, birtopar diplomatik çäreleriň üsti bilen güýçlendirmek ýoluny saýlapdyrlar, italýanlar diplomatiýa uzak wagtlyk çäre hökmünde däl-de, edil şol wagtky maksatlara ýetmäge kömek etjek bir bije oýuny hökmünde garapdyrlar, ine şol sebäpli, bularyň kemala getiren diplomatiýa düşünjesi we usuly-da ýalan, hile hem - de aldawçylyga daýanýardy. Bu şübhe we ynamsyzlygyň töwereginde diplomatyň esasy maksady, özi allanman başkalaryny allamak bolup durýardy.

Meselem, Şa XI Louis (1423-1483) elmydama peýdaly ýalan sözlemek bilen öwünipdir we bir ilçiniň beren sözünden başga birini jogapkär hasaplamajagyny hem aýdypdyr. Şeýle-de, Şanyň ilçilerine beren şu nesihaty, döwrüniň diplomatiýa düşünjesini beýan etmek nukdaýnazardan örän haýran galdyryjydyr: ýagny, “Size ýalan sözleýänlere, siz has köp ýalan sözläň.”

1. Makiýawelliniň Diplomatiýa Düşünjesi

Täze döwrüň ilkinji döwürdeş syýasy usulýetçisi Nikolo di Bernardo Makiýawelli, on başınjy asyryň soňlarynda we on altynjy asyryň başlarynda ýaşapdyr. Makiýawelli, Floransa döwletiniň diplomatik wezipelerinde ýokary wezipelerde işläpdir; Italýanyň kiçi şalyklaryna, Fransiýada XXI Louisiň köşgüne, Mukaddes Rim-German imperatory Maksimilýana we ýene-de birnäçe hökümdarlara ilçä hökmünde iberilipdir.

Makiýawelliniň iň meşhur işi, 1513-nji ýylda tamamlan “Hökümdar” atly kitabydyr. **Makiýawelliniň** “Hökümdar”atly eserinde , Orta asyrlardaky ýaly Taňry bilimi (teolojik) we pelsepe adatlaryny ulanman, taryha we döwürdeş syýasata seredip netije çykarmagy we syýasy meseleleri din, metafizika, ahlak ýörelgelerinden aýyrmagy, syýasy düşüňjeler taryhynda hakyky bir täzelikdir. Bu kitapda, güýçli we mizemez erkli ýolbaşçyň syýasy güýji ele almagy, artdyrmagy we dowam etdirmegi üçin haýsy ýollardan gitmelidigi orta goýulypdyr. Şeýle-de eserde, Makiýawelli bir döwlet işgäriniň, esasan hem daşary gatnaşyklarda, öz ýurdynyň bitewiligi, garaşsyzlygy we howpsyzlygy üçin peýdaly her hili çäreleri amala aşyryp bilmek mümkinçiliginiň bardygyny öňe sürüpdir. Başgaça aýdanymyzda, Hökümdar, häkimýeti goramak üçin her hili ýagdaýlardan gaçmaly däldir. Makiýawellä görä, Hökümdar, , häkimýeti gorap saklamak üçin örän oýlanşykly hereket etmelidir.

Makiýawelli, “Hökümdar” atly kitabynda, şol döwrüň diplomatiýa düşüňjesini örän gowy beýan edipdir Ýaş diplomat Rafaello Girolama hem şeýle bir nesihat edýär Makiýawelli: “Özüňe ynan we dogryňy aýt, emma muny edip biljek ýagdaýda bolmasaň, onda ýalan sözle ýa-da hiç bolmasa özüňi akla sygjak şekilde goramagy başar. Edil şonuň ýaly, bir hökümdar , hiçwagt özüni hormatlatmak üçin ýurdundan geçmeli däldir.”

2. Protokol we “Öňdegelme”

On bäşinji asyr diplomatiýasynyň başga bir möhüm aýratynlygy-da, protokol meselelerine berilen uly ünsdir. daşary ýurtly bir ilçiniň hökümdar tarapyndan kabul ediş we ynanç hatyny hökümdara gowşuryş dabaralarynyň

düzgünlerini belli etmek için, kâwagt hepdeläp gepleşikleriň geçirilmegi adaty zatdyr. Meselem, hökümdar, ilçiniň ynanç hatyny almak üçin tagtdan düşmelimi, ýogsa ýerinde galmaly; hökümdar, ilçini oturmaga çagyrmaly ýa-da ilçä, hökümdaryň önünde haçan telpegini çykarmaly ýaly meseleleriň maslahatlaşylmagy, on başynjy we on altynjy asyr diplomatiýasynda möhüm orny eýeläpdir.

On başynjy we on altynjy asyrlarda, ilçileriň arasynda “öňdengelme” meselesi, bu asyryň diplomatiýalarynyň başga bir agyrylykly ýeri bolupdy. Bu ýolda bu düzgüni ilkinji gezek 1504-nji ýylda Papa II Ýuli goýupdyr. Şol döwre çenli protokolda ilçileriň arasyndaky “öňdengelme”, bularyň wekilçilik eden döwletleriniň beýleki bir döwlete görä ýaşy ölçege alynyp belenilipdir. Papa Ýuli II, 1504-nji ýylda “öňdengelme” usulyny düzgünleşdirýän bir sanaw taýýarlapdyr. Bu sanawa görä, protokolda Mukaddes Rim-German Imperatorlygynyň ilçisi iň başda ýazylypdyr, muny Fransiýa Şasynyň, Ispaniýa Şasynyň we beýleki Dukalyk we Şalyklaryň ilçileri dowam etdiripdir. Ýöne Papalyk häkimýetiniň wagtyň geçmegi bilen güýçden gaçmagy hem-de täze we garaşsyz milli döwletleriň ýüze çykmagy bilen, döwletler indi bu sanawa kän üns bermän başlapdyrlar. Döwletleriň arasyndaky deňsizlik we hökümdarlaryň üstünlik pikirleri, bu asyrlarda hatda on sekizinji asyryň soňlaryna çenli, diplomatiýanyň wekilleriniň arasynda “öňdengelme” meselelerinde döwletleriň arasynda uly düşünişmezliklere ýol açypdyr. Hökümdarlar, wekillerine görkeziljek hormaty özlerine garşy görkezilen hormat hasaplapdyrlar. Bu sebäpli-de, hiçbiri öz wekilleriniň beýleki wekillerden yzda ýa-da arkada goýulmagyny islemändirler.

3 Yokary derejedäki Diplomatiýasy”

Döwletler arasynda garşylykly gurulan ilçilikler bilen bir hatarda, on başınjy asyrdä, diplomatiýanyň şol bir wagtyň özünde hökümdarlaryň arasynda bolan göni gepleşikler şekilinde-de ýöredilen wagty hem bolupdyr. Diplomatiýanyň bu görnüşi şu şekilde alnyp barlypdyr: iki ýurduň hökümdary edil ortasyndan tagta perde bilen aýrylan köprüniň üstünde duşuşypdyrlar we gepleşiklerini, aralarynda bir tagta perde bilen geçiripdirler. Bu tagta perdäniň goýulmagynyň maksady, bir hökümdaryň beýleki hökümdar tarapyndan alyp gaçylmak ýa-da öldürilmek howpuny aradan aýyrmak bolupdyr

On başınjy asyryň soňlarynda, Fransiýa Şasy XI Louis we Angliýa Şasy IV Edward arasynda Amiensin ýakynlaryndaky bir köprüniň üstünde geçirilen “ýokary derejedäki gepleşigi”, şol döwrüň diplomat we ýazyjylaryndan Philippe de Komines şeýle gürrüň berýär: “Edward we ýanyndakylaryň “ýokary derejedäki duşuşykdan” soňra ýurtlaryna dolanmaklary üçin gerek bolan pul Fransiýa tarapyndan tölenipdir. Aminesde iki hökümdaryň garamagyndakylar üçin zerur hasap edilýän zatlar taýýarlanylýpdyr. Louis, Inlislere 300 fiçy şerap hödür edipdir we Amiensin ähli hanlary üç günläp inlislere mugt hyzmat edipdir. Münlerçe esger şäherin köçelerinde aýlanypdyrlar we Amiensde uly bidüzgünçilik göze ilipdir. Iki hökümdar gepleşiklerini tagta perde bilen ikä aýrylan bir köprüniň üstünde geçirilmegini isläpdir. Köprüniň beýle ýagdaýda bölünmegi esasan hem Louisin görkezmesi bilen edilipdir, çünki mundan öňki, VII Şarl we Burgundy Dükü Jon arasyndaky gepleşikler “Ýokary derejede” hem-de köprüniň üstünde geçirilipdir, taraplary biri-birinden aýyrýan tagta bir gapy goýlupdyr we gapydan garşy tarapa geçen Jon we onuň garamagyndakylar edil şol pursatda öldürilipdirler. Ine şol sebäpli hem, Louis köprüniň ortasyna hiç açyk ýeri bolmadyk,

galyň bir diwaryň goýulmagyny isläpdir. Fransiýa Şasy-da, Angilýa Şasy-da duşuşyk ýerine ýaragly güýçleri bilen bilelikde gelipdirler. Gepleşikleriň soňunda bolsa taraplar ylalaşyga gelip ant içipdirler.”

Bu görnüşli şahsy gepleşikleriň birtopar ýetmezçilikleriniň bardygy hakykatdyr. Birinjiden, munuň örän gymmada düşýänligidir, çünki esasan, gepleşiklerdäki hökümdarlar göz üçin hereket ederdiler. Ikinjiden, beýle gepleşiklere iki ýurdyň halky hem örän uly umyt baglaýardylar we soňunda köplenç ruhdan düşýärdiler. Netijede, bu gepleşiklerdäki ylalaşyklar ýazylman, dilden bolanlygy üçin, düşünişmezliklere hem sebäp bolup bilýärdi. Şol bir wagtyň özünde deň derejedäkileri bilen gepleşmäge öwrenişmedik we biri-birleriniň dillerini bilmeýän bu hökümdarlarda, şeýle gepleşikleriň soňunda biri-birlerine garşy öňkä garaňda has köp ýigrenç oýanmak ähtimallygy – da köp bolupdyr.

On başinji asyryň ýazyjylaryndan Flip de Komines, “bu diplomatiýa usuly bilen bagly oňşukly garaýyşlaryny şeýle beýan edipdir: “Biri-birleri bilen gowy gatnaşyklar gurmak isleýän iki Şa, hiç haçan ýüzbe-ýüz gelmeli däl we bu gatnaşygy gurmagy, iki tarapy hem düşünjeli we akyllý ilçilerine ynanmalydyr.”

B-Ilkinji Hemişelik Diplomatlardan Islenen Esasy Aýratynlyklar

On başinji asyrda, ilçiler, esasan iki ýyl möhlet bilen daşary ýurtlara iberlipdir. Ilçi, giden ýerinde goş-golam, mülk edinmek beýlede dursun hat-da olardan sowgat hem kabul edip bilmändir. Gybata ýakynlygy sebäpli aýalyny hem alyp gitmändirler; emma, daşary ýurtly aşpezler tarapyndan

zäherlenmek ähtimallygynyň bardygy sebäpli, öz aşpezlerini alyp gidipdirler.

Esasan bu sebäpleriň täsiri bilen, on başinji asyrda Italýada ilçilik känbir ygtybarly, abraýly kär hasaplanmandyr. Bu döwürde ilçilik, rahat we gyzgynjak öý-ojakdan aýrylmak, agyr şerteleriň astynda syýahat etmek, herhili şahsy harjlamalar etmek, ýurtdaky syýasy ýaşaýyşdan uzak galmak, erbet han otaglarynda düşlemek we üýtgeşik hassalyklar edinmek ýaly manylary özünde jemläpdir. Ine şol sebäpli hem, ilçilik wezipesiniň kabul edilmegi hökmany bolupdyr we bu wezipäni kabul etmeýänlere örän agyr pul jezasy salnyp başlanypdyr.

Hemişelik diplomatiýa geçilen ilkinji ýyllarda, ilçilere adatça içaly hökmünde garalypdyr. Meselem, on başinji asyrda Wenedikde Wenedikli raýatlaryň daşary ýurtly diplomatlar bilen halkyň meselelerini maslahatlaşmalaryny gadagan edýän we muny bozan kişilere agyr jeza berýän kanunlar çykarylypdy.

On başinji we on altynjy asyrlarda, ilçileriň birtopar diplomatik eldegirmesizliklere eýe bolmagynanyň tersine, bu meselede entek doly bir düzgün girizilmändir. Bu sebäpli-de, bu asyrlarda ilçileriň jany we emläginiň anyk bir howpsuzlygy bolmandyr. Bu sebäpli, diplomatlaryň daşary ýurtlaryň halklary tarapyndan kemsidilmeler, hat-da ezýet çekme ähtimallyklaryna köp duş gelnipdir.

Bu ilkinji hemişelik ilçileriň abraý ýa-da häkimýetdäki gatlakdan saýlanmak zerurlygybolmandyr. Öň-soň bu döwürde ilçiligiň känbir gowy kär hasaplanmadygy sebäpli, abraýlylar ýa-da beýleki ýokary gatlagyň adamlary ilçi saýlanmak islemändirler. Meselem, Fransiýa Şasy XI Louis (1423-83), daşary ýurtlaryň birine ilçi edip hususy dellekçisini iberipdir.

On başınjy asyr düşünjesine görä, diplomatlar döwlete diňe bir tarapdan hyzmat etmek bilen borçly bolmandyrlar, şol bir wagtyň özünde birden köp döwletiň hyzmatyny edip bilipdirler. Ýene bir aýratynlygy bolsa bir ilçiniň, wekilçilik edýän döwletiniň öz raýaty bolmagy hökman hasaplanmandyr.

Ilçi saýlanan kişiniň, ähli zatdan öň, ökde dilçi we Latynçany örän gowy bilmegi gerek bolupdyr, ilkinji hemişelik ilçilerde islenen beýleki esasy aýratynlyklar bolsa şular bolupdyr: Bütün daşary ýurtlylara şübhe bilen garalýandygyndan habarly bolan ilçi baran ýurdynda daş-töweregine hoş we ýakymly görünmäge çalyşmalydyr. Myhman söýer bolmaly we myhmanlaryny gowy garşylap bilmek üçin örän ökde “aşpeze” eýe bolmalydyr.

Sylanýan kişi bolmaly we daş-töwereginde ýazjylardan, alymlardan hem-de sungat işgärlerinden ybarat bolan bir jemgyýet gurmagy başarmalydyr.

Sabyrly bolmaly we gepleşikleriň soňuna çenli sabryňy ýitirmezlige çalyşmalydyr.

Rahat bolmaly, duýgularyňa eýe bolmaly we hiç gaharyňa bäs gelip, tankytlamalara çydamalydyr.

Şahsy ýaşayşynyň hiçbir dawwa ýol açmazlygyna üns bermelidir. Seresaply bolmaly, çünki ýalňyş hereketleriň soňunyň, garşy tarapda kemsidilmek duýgusyny we ar- almak islegini ýüze çykarjakdygyny bilmelidir.

On başınjy we on altynjy asyrlarda, ilçileriň baran daşary ýurtlarynyň içeri işlerine garyşmaklary adaty zat hasaplanylýpdyr. Meselem, ilçileriň özlerine garşy bolanlary öldürmek, ýok etmeklerine ýgy-ýgygyndan duş gelnipdir.

Hemişelik ilçä ýurdundan gitmezinden öň, wezipesiniň maksadyny we aýratynlygyny aňladýan, baran ýurdynda kimler bilen gatnaşyk saklamalydygyny we bu ýurtda hökümetiniň garaýyşlaryny we syýasatyny haýsy tarapdan gorajagyny görkezýän maksatnama ýazylyp berlipdir. Bu açyk we resmi aýratynlykdaky maksatnamalaryň ýany bilen, ýene bir ilçä berilýän gizlin maksatnama bolupdyr. Munda ilçiniň gaýry ýurtda gorajak hakyky garaýyşlary we syýasaty görkezilipdir. Şeýlelik-de, şol wagtlarda, ilçileriň ikiýüzli hereket etmekleri we hakykaty gizlemekleri, öz hökümetleri tarapyndan goldanylypdyr.

C-On Ýedinji we On Sekizinji Asyrlarda Ýewropada Hemişelik Diplomatíýa

Italýanyň demirgazygyndaky döwletleriň güýçlenmegi bilen, hemişelik diplomatíýa Italýanyň ünsüni özüne çekip başlapdyr. Şeýlelikde Demirgazyga giňden ýaýrapdyr. Fransiýanyň Italýa garşy ähtimal çözüşlarynyň önüni almak maksady bilen, Italýan döwletleri on başinji asyrdan başlap, bu döwlete hemişelik wekiller ibermäge başlapdyrlar. Bu şekilde, Fransiýada hemişelik diplomatíýa usuly ulanylyp başlanypdyr.

On başinji we on altynjy asyrlara mahsus diplomatíýa düşüňjesine we usullaryna nähili uly ölçegde Italýanlar ýol görkezen bolsa, on ýedinji we on sekizinji asyr diplomatíýasyna bolsa uly möçberde ýol görkezen we şekil beren Fransuzlar bolupdyr. Esasan Şa XIV Louis (1638-1715) döwründe, Fransiýanyň Ýewropada halanan umumy diplomatíýa düşüňjesi we usulynyň täsiri ýokary derejä çykypdyr we 1789 Fransuz Rewolýusiýasyna çenli geçen wagtyň içinde, Fransiýanyň kemala getiren diplomatíýa usuly tutuş Ýewropa nusga bolupdyr.

1. Riçelieu we Diplomatíya

Fransiýada Kardinal Riçelieunyň (1585-1642) diplomatíya usulynyň kemala gelmegine goşan goşandy uly bolupdyr. Riçelieu, Şa XIII Louis döwründe (1601-1642), Fransiýany dolandyrypdyr. Kardinal Reçelieunyň diplomatíya getiren iň esasy täzeligi, daşary syýasatyň dolandyrylmagyny ýeke täk bir ministrligiň tabynlygyna berilmegi bilen amala aşyrmagydyr. Şol döwre çenli Fransiýada daşary syýasat we diplomatíya ugurlaryna dürli ministrlikler goşulypdyr. Riçelieu 1626-njy ýylyň 11-nji martynda bir kararnama bilen, Fransiýada Daşary işler ministrligini, daşary syýasat we diplomatíya ugurlarynda sözi geçýän we belli bir ygtyýarlyklara eýe bolan guramalar ýagdaýyna getiripdir.

Riçelieu, daşary syýasatda we diplomatíyada halkyň düşünjesini öwrenmegiň möhümdigine ilkinji gezek ünsi çeken kişi bolupdyr. Ol hökümetiň ýöredýän diplomatíyasy barada, halky habardar etmegiň we bilim bermegiň zerurdygyna ynanyrdy. Halky belli bir ugra gönükdirmek maksady bilen, ilkinji gezek içerki wagyz - nesihat ulgamyny döreden we başladan Riçelieud bolupdyr. Bu-da diplomatíyany ýöretmekde ähmiýetli bir ädimi görkezýär, çünki şol döwre çenli halk tutuşlygyna diplomatíyanyň daşynda tutulypdy/

Diplomatíyanyň hemişelik bir çäredigini öňe süren we munuň tutuşlygyna tötänlik ýa-da pursatdan peýdalanmak däl-de, gowy we hemişelik gatnaşyklary gurmaklykdygyna ynanan Riçelieu, diplomatíyanyň üstünlik gazanmagynyň, “uly möçberde taraplaryň garşylykly ynamyna baglydygyny hem öňe sürüpdir. Gepleşiklerde taraplaryň biri-birine ynamy bolmadygy ýagdaýynda, gepleşiklerden hiç hili netije bolmajagy we bularyň bir propoganda görnüşine öwrüljegi düşünjesini esas alan Riçelieuň bu garaýyşy, şugünki täze

döwrüň diplomatiýa düşüňjesiniň esaslaryndan birini emele getirýär.

1. “Şahslayn” Diplomatiýa-Ýalan, Hile we Agent -“Öňdegelme”

Riçelieuň bu düşüňjeleriniň ählisiniň on ýedinji we on sekizinji asyrlarda asyl manysynda amala aşmadygy görülýär. Bu asyrlarda entegem diplomatiýa hökümdarlaryň şahsy bir meselesi, ilçilerde hökümdarlaryň şahsy wekili gözü bilen seredilipdir. Ilçi, hökümdaryň özüne we güýjine wekilçilik etmek we onuň kararlaryny hem-de syýasatyny ýöretmek bilen borçly hasaplapdyr. Bu asyrlarda, daşary syýasat we diplomatiýa halka tutuşlygyna ýapyk, diňe hökümdary we köşkdäki adamlary gyzyklandyrýan mesele bolupdyr. On ýedinji asyryň soňlarynda ýaşan Fransuz ýazyjysy we filosoflaryndan Françios de Kallieres, “Hökümdarlar bilen gepleşik sungaty” atly eserinde bu meselä degişli garaýyşlaryny şeýle beýan edýär: “Möhüm meseleleriň uly bir bölegi, gizlin, birnäçe ministr tarapyndan seredilip, maslahatlaşylýar we çözülýär.”

On ýedinji, on sekizinji we hatda on dokuzynjy asyrlarda Ýewropada ulanylan diplomatiýanyň iň esasy aýratynlygy, diplomatiýanyň uly möçberde hökümdarlar tarapyndan ýöredilmegidir. Bu döwürlerde şahsy mülkleri hasaplanan günlerde, şalaryň we imperatorlaryň ýurtlarynyň diplomatiýalaryny, öz şahsy islegleri bilen ýöretmekde erkin bolmagy adaty zat hasaplanypdyr. Öz aralarynda, Hökümdarlar bir-birleriniňkä ýygy-ýygýdan sapara barypdyrlar we ýurtlaryna degişli möhüm meseleleri baş-başa geçirýän gepleşiklerinde çözmäge çalşypdyrlar. Şeýle meseleleriň içinde, şa maşgalasynda toý tutmak, umumy garşydaşlara garşy

agentleri taýýarlamak, maliýe we söwda meselelerini maslahatlaşmak ýaly meseleler ýer alypdyr.

On ýedinji, on sekizinji we on dokuzunjy asyrlarda, döwletleriň arasyndaky ylalaşyklary esasan hem şalar we imperatorlar kabul edipdirler. Bular şahsy aýratynlyga eýe bolupdyr. Bu ylalaşyklar gizlin amala aşyrylypdyr. Şol wagt hökümdarlar ylalaşanlarynda adatça daşary işler ministrligi bilen maslahatlaşmagy zerur hasap etmändirler.

Ýewropada entek “milletçilik” pikiriniň ýaýramadyk bu döwründe, Ýewropaly hökümdarlar, biri-birlerini halklaryndan has ýakyn görüpdirler. Meselem, bu döwürlerde bir Hannover şazadasy, bir Iňlis şasy, bir Nemes imperatory ýa-da bir Ispan şasy Fransuz milletinden bolupdyrlar. Ýewropaly hökümdarlaryň arasyndaky bu “halkaraçylyk”, diplomatiýany amala açyrmakda hem öz täsirini ýetiripdir. On ýedinji we on sekizinji asyrlarda, halkara “diplomatik gurama” Ýewropanyň ähli täçli hökümdarlaryna hyzmat edipdir. Başgaça aýdanymyzda, bu asyrlarda diplomatlar “milletçilgi” hiç hili gözöňinde tutmandyrlar. Meselem, bir Gollandiýaly diplomat bolan Baron Rip-perda, on sekizinji asyr Ispan diplomatiýasynda örän möhüm bir rol oýnapdyr, edil şonuň ýaly-da, Riçard Wal atly bir Iňlis hem, şol asyrda uzak wagtlap Ispaniýanyň daşary işleri ministri bolup işläpdir.

On ýedinji we on sekizinji asyr diplomatiýasy-da on başynji we on altynjy asyr diplomatiýasy ýaly, uly möçberde ýalan, hile, iki ýüzlilik we intriga daýanypdyr. Bu asyrlarda alnyp barlan “gizlin” diplomatiýa, döwletlerarasý habarlaşmanyň güýçliligi ýa-da gowşaklygy hem-de bitarap maglumat edinmekde ýollarynyň juda az bolmagy, döwletleriň biri-biri bilen bolan gatnaşyklarynada şübhe we ynamsyzlyk döredipdir. Bu gatnaşyklarda jogapkärçilik we dürstlik duýgularyna ýer berilmändir. Diplomatiýanyň maksady,

parahatçylygy goramak ýa-da döwletlerarasý söwda gatnaşyklary ösdürmek däl - de; güýç ulanmaklygy tizleşdirmek, syýasy utuşlar gazanmak, söweş ýoly bilen gazanyp bolmajak zatlary intriga hem-de hile ýoly bilen gazanmaklyk bolupdyr. Bu döwürde, “bir ilçi, gaýry bir ýurda, öz ýurdynyň bähbidi üçin ýalan sözlemäge iberilen düst bir kişidir” garaýşa eýe bolupdyrlar.

On sekizinji asyr ýazyjylaryndan Torsy, daşary ýurtly diplomatlary aldamagyň iň gowy ýoly, olara hakykaty aýtmakdygyny öňe sürýärkä; ýene şol asyrdaky ýaşan Lord Stanhope hem, daşary ýurtly diplomatlara hakykat aýdylan wagty, bularyň hökümetlerine, aýdanlarynyň –hökman ýalandygy düşünjesi bilen- tersine raport berýändigini ýazýardy.

XVII we XVIII asyryň diplomatiýasynyň beýleki bir häsiýeti tarapy hem, protokol we “möhüm” (öňdengelme) meseleleriniň bu asyrlarda hem öňe sürülmegidir. Meselem, Ispaniýalylar, öz ilçileriniň protokolda Fransuz ilçilerinden soň gelmegine çydam edip bilmändirler. 1661-nji ýylda Londonda Ispaniýa ilçisiniň paýtuny Fransuz ilçisiniň paýtunyň öňüne geçjek bolanda, ölüm bilen soňlanan bir dawa sebäpli, Pariž bilen Madridiň arasyndaky gatnaşyklar sowaşyp, iki ýurduň arasynda uruş ýagdaýyny döredipdir. XVIII asyryň soňlarynda hem şeýle görnüşli wakalara duş gelnipdir. Meselem, 1768-nji ýylda Londonda geçirilen bir köşk balynda Fransuz ilçisi Rus ilçisine öň hatarlarda (Awstriýa ilçisiniň yanynda) ýer berilendigini görüp, hatarlaryň arasyndan böküp iki ilçiniň arasynda oturmagy başarypdyr. Bu waka Fransuz we Rus ilçisiniň arasynda geçirilen duele çykmak bilen netijelenipdir.

2. Köptaraplaýyn diplomatiýa (Westfaliýa, Karlofça we Utrecht Kongresleri)

XVII asyr diplomatiýasynyň belki-de iň möhüm alamatlarynyň biri –de köptaraply diplomatiýanyň bu asyrdan başlanmagydyr. Ýewropanyň ähli Protestant we Katolik hökümet wekillerini bir ýere jemläň, umumy bir Ýewropa Kongresi birinji gezek bu asyrdan durmuşa geçirilipdir. Otuz ýyllyk söweşleriň (1618-1648) soňunda, Münster we Ostrabuktde atly iki nemes şäherinde ýygňanyşan Westfaliýa Kongresine Angliýa, Polşa, Daniýa we Rus Patyşalygyndan başga, ähli Ýewropa ýurtlary öz wekillerini iberip, onda Ýewropanyň umumy meseleleri ara alynyň maslahatlaşylypdyr.

Ine, şu seneden soň, döwletleriň ünsüni çekýän, umumy meseleleriň çözgüt ýoluny tapmak üçin, bu usuly ýygýygydan ullanylmaga başlapdyr .

Ilkinji halkara Kongres häsiýetinde bolan Westfaliýa Kongresiniň aýratynlyklarynyň üstünde durup geçsek ýerlikli bolsa gerek. Westfaliýa Kongresi, otuz ýyllyk uruşlaryň dowamynda toplanypdyr. Bu Kongresiň maksady, söweşiň soňunda asudalygy üpjün etmek we agzybirlik şertnamasyny baglaşmakdan ybaratdyr. Bu sebäpli hem, Westfaliýa Kongresi parahatçylygy üpjün etmek häsiýetine eýe bolupdyr.

Iki aýry şäherde we iki aýry Kongres ýagdaýynda geçirilen Westfaliýa Parahatçylyk Kongresiniň taryhda bir mysaly ýokdyr we soň hem kongresiň bu görnüşi gaýtalanmandyr. Bu konferensiýa, şol döwrüň diplomatiýasyna örän zerur bolan “möhüm” (öňdengelme) meselesine nusgalyk bir çözgüt getiripdir. Kongresi iki gezek şol bir şäherde geçirmek bilen, Mukaddes Rim Imperatorlygy, Katolik we Katolik bolmadyk hökümdarlar bilen şol bir wagtda duşuşmak pursatyny döredipdir.

Bu Kongrese gatnaşan Protestant we Katolik wekilleriniň arasynda “möhüm” we protokol meseleleri sebäpli biljek çykyp ýüze düşünişmezlikleriň önüni almak maksady bilen Katolik wekilleriniň Westfaliýa welaýatynyň Münster şäherinde Protestant wekilleriniň hem şol bir welaýatyň Osnobriek şäherinde ýygnaşmagyna karar alnypdyr. “Nyzam” we “etiket” bilen baglanyşykly meseleleriň orta çykmagy sebäpli, Westfaliýa Kongresi öňden bellenen seneden on baş aý soň geçirilipdir. Nyzam we etiket bilen baglanyşykly meseleleriň arasynda, şazadalar tarapyndan iberilen wekillere, Elektörler tarapyndan iberilen wekiller ýaly “Ekselans” diýip ýüzlenip bilinip bilinmejegi, haýsy wekilleriniň ilki zyýarat ediljegi ýaly meseleler ýer alypdyr.

Westfaliýa Kongresinden soňky Kongreslerde-de bular ýaly meselelere ýygy-ýygýdan duş gelnipdir. Munuň sebäbi bolsa, bu Kongreslere gatnaşýan döwlet wekilleriniň özlerine bir mertebe meselesini orta atmak bilen, bu duşuşyklaryň bir az gijiräk geçirilmegi üçin, şular ýaly meseleleri bir taktika(maksada ýetmek üçin bir usul) hökmünde ulanmagy bolupdyr.

Westfaliýa Konferensiýasyndan soň XVII asyryň iň wajyp konferensiýasy 1699-njy ýylda Karlofça Kongresidir. Karlofçada, Osman Imperiýasy bilen Rusýa birinji gezek bilelikde umumy bir Ýewropa Kongresine gatnaşypdyrlar. Şeýlelikde, bu iki döwlet birinji gezek Günbatar Ýewropa döwletleriň arasynda ösýän diplomatiýanyň alnyp barlyşyny bitewi bir görnüşde kabul edipdirler. Bu Kongres Westfaliýa Kongresi ýaly, parahatçylyk Kongresi häsiýetini özüde jemläpdir. Munuň maksady, bir tarapdan Osmanly imperiýasy, başga tarapdan-da Wenesiýa, Polşa, Awstriýa we Rusýa arasyndaky söweşi togtatmak bolupdyr.

1712-nji ýylda Utrecht şäherinde ýygnaşylan, Fransiýa, Angliýa, Gollandiýa, Prusýa, Portugaliýa we Sawoý Dukalygy wekilleriniň gatnaşmagynda Utrecht Kongresi, XVIII asyryň iň wajyp Kongresi bolupdyr. Bu Kongresde, mundan öňkiler ýaly, taraplaryň arasyndaky uruşlar dowam edýärkä duşuşyk geçiripdirler we munuň soňy parahatçylyk bilen netijelenipdir.

Westfaliýa, Karlofça we Utrecht Kongreslerinde, duşuşyklar köplenç Konferensiýanyň daşynda ikiçäk ýagdaýda geçirilipdir we Kongreslere gatnaşan ähli döwlet wekilleriniň bir ýere gelip, meseleleri ara alyp maslahatlaşmalary örän seýrek gabat gelyän hadysa bolupdyr. Meselem, 1648-nji ýylda Münsterde we 1699-njy ýylda Karlofçada, bu Kongreslere gatnaşan döwletler orta atylan meselelere razydyklaryny ýa-da närazydyklaryny arany sazlaýjylaryň kömegi bilen beripdirler. Şol bir görnüşde, Karlofçada diňe dört gapy ýapylandan soň, derejeleri bir meňzeş bolan döwlet wekilleri şol bir wagtda konferensiýa zalyna girip bilipdirler. Döwlet wekilleri we arany sazlaýjylar bir ýere ýygnaýp, parahatçylygy üpjün etmegiň şertlerini ara alyp maslahatlaşypdyrlar.

XVIII asyryň soňlarynda, Ýewropa öňki imperiýalar döwründen uzaklaşypdyr. Munuň ýerine, Ýewropa sahnasyna biri-birinden garaşsyz we biri-biri bilen deň derejede (statusda) bolan döwletler çykypdyrlar we bular aralaryndaky gatnaşyklary tertipleşdirmekde we ylalaşyklary çözmekde, uruşlary togtatmakda gitdigiçe has ýygy-ýygýdan diplomatiýanyň konferensiýa usulyny ulanmaga başlapdyrlar. Şeýlelikde, uly konferensiýalaryň köp bolmagy, halkara diplomatiýanyň döp bolan düzgününe öwürilipdir.

XVII-XVIII asyrlarda diplomatlara mahsus häsiýetler.

1. Diplomatlaryň saýlawy we olaryň iş toparlary

XVIII asyrda, dünýä ýüzündäki hemişelik diplomatik wekilleriň sanlary barha artyp başlapdyr. Bu sebäpli hem, diplomatiýa hünärine isleg artypdyr. Şeýlelikde diplomatiýada, ýörite bilimiň zerurlygy duýulan, bir hünär (wezipe) bolmak babatda ilkinji ädimler ädilip başlapdyr.

Ýöne bu asyrda diplomatiýa entek beýleki kärlerden düýbünden başga, özüne mahsus bir hünär (wezipe) görnüşinde kabul edilmändir. Esasan hem, XVIII asyryň başlarynda bir generala ýa-da dindara, hukukça ýa-da suratça diplomatlyk wezipäniň ynanylandygyna ýa-da berilendigine duş gelnipdir. Diplomatiýa hünärini ýerine ýetirýänleriň agalaba bölegi ýokary synplardan bolupdyr. Hemişelik diplomatiýany ýöretmekde ýer alanlar aristokratlar, olaryň ogullary we beýleki ýokary derejedäki we ýokary gatlakdan bolan kişilerdir. Mysal üçin, Fransiýa Karoly Louis, XIV asyrda ilçilerini ukyplaryna, başarnyklaryna görä däl-de, olaryň jemgyýetdäki sosial ýagdaýlaryna we gatlaklaryna görä saýlapdyr. Bu asyrlarda diplomatik wekilleriniň ýokary gatlakdan saýlanmagynyň özüne ýetik sebäpleri bolupdyr. Bularyň daşary ýurtlarda has oňaýly bir yz galdyrmaklary üçin, şeýlede ilçilere öz döwletleri tarapyndan berilýän aýlyk haklarynyň ýeterlik derejede bolmanlygy sebäpli, çykdaýjylaryň köp bolan halatynda, olaryň şahsy pullaryny ulanyp bilmek mümkinçilikleriniň barlygy göz önünde tutulypdyr.

Ilçiler, daşary ýurtlara köplenç üç ýa-da dört ýyllyk möhlet bilen bellenilipdir; öz hökümdarlarynyň ýa-da bellenen ýurdunyň hökümdarlarynyň ölen halatynda, bulara täze ynanç hatlary berlipdir.

Bu asyrlarda diplomatik işe sylagy, emma ýykyjy bir sürgün hökmünde garalýardy. Çünki XVII-XVIII asyrlarda hem, XV we XVI asyrlarda bolşy ýaly, ilçilik uzyn möhlet bilen ýurdyňdan aýra galmak, agyr şertlerde syýahat etmek, dürli ýaşayş şertlerde, bütinleýin başga bir jemgyýetiň içinde özbaşyňa durmuşyňy dowam etdirmek, az mukdardaky aýlyk bilen köp çykdajy etmek, ýaşayan ýurdyňdan her wagt şübhe astynda bolmak, adamyň ynanjyny we hormatyny ýitirmek we bir içaly hökmünde garalmak diýmekdir, ine şular sebäpli ilçilik wezipesiniň kabul edilmeginde kynçylyk döräpdir. Bu wezipäni kabul etmek islemeyänlere, hökümdarlar güýç ullany kabul etdiripdirler.

Ilçi hökmünde saýlanan kişiler wezipelerine başlanlarynda daşary ýurtlara gaýtmazyndan öň, olara ýazgy üsti bilen tabşyryklar berlipdir. Bu tabşyryklarda diňe ilçiniň bellenen ýurdunda alyp barýan syýasaty däl, şol bir wagtyň özünde gitjek ýurdunyň syýasy şertleri, duşuşjak döwlet işgärleriniň syýasy aýratynlyklary, ýurtda işleýän beýleki diplomatlaryň häsiýetleri hakynda hem köp maglumatla berlipdir. Şeýle hem bu tabşyryklarda, ilçiniň bellenen ýurdunda protokol we öňdengelme meselelerine örän ünüsli bolmaklary we beýleki adamlar bilen gatnaşyklar alyp barmalydygy aýdylypdyr.

XVII- XVIII asyrlarda her bir ilçi öz iş toparyny özi saýlapdyr. Mysal üçin, Fransiýada ilçi öz kätibini özi saýlap we onuň aýlyk hakyny-da öz pulundan toläpdir. Olar Kätipler saýlanlarynda örän dykgatly we seresaply çemeleşipdirler. Çünki bular kadalardan habardar bolmaly bolupdyrlar we ilçiniň bolmadyk pursatynda adaty ýazyşmalary ýöretmeli bolupdyrlar. Ýöne ilçiler köplenç kätiplerini we wekillerini öz maşgala we dost-ýarlaryndan saýlandyklary üçin bularyň wezipelerinde üýtgeşik bir başarjaňlyk görülmändir.

Kätipler bilen birlikde, bir ilçiniň iş toparynda dindar, aşçylar, hyzmatkärler, sürüjiler we başga-da oňa hyzmat edýän adamlar bolupdyr. Meselem, XIX asyrdäki Fransuz we Ispan

ilçileriniň iş toparlary takmynan 100 kişiden ybarat bolupdyr. 1686-njy ýylda Stambula ilçä bolup bellenen Fransuz diplomaty Pierre de Gerandiniň-de 15 kätibi, 2 şahsy sekretary, 1 hyzmatkäri we 10 sazandadan ybarat bolan 60 adama golaý bir iş topary bilen bilelikde iş ýöredenligi mälimdir. İlçi we onuň iş topary, zerur bolan ähli zatlaryny we öý goşlaryny ýany bilen äkidipdir. Şol ýerde ilçä öz şahsy puluna, bellenen ýurdynda ilçilik binasyny kireýine tutupdyr.

2. Diplomatlaryň häsiýetleri

Bu asyrlarda ygtyýarlygy bolan, bir ilçä mahsus häsiýetler we başarnyklar şu aşakdakylardan ybarat bolmalydyr: Latyn, Fransuz, Italýan, Ispan we nemes dillerini bilmek; gadymy taryhy bilmek; harby, söwda we geografiýa bilimlerinden giňişleýin düşünjesiniň bolmagy, söz (oratorçylyk) ussady bolmak, edebiýat, matematika, fizika, hukuk ugurlaryndan baş çykarmak; sabyr-takatly bolmak; tiz karar berip bilmek ukyby; göwni açyk bolmak; hiç kime ynanmazlyk; hiç kimiň täsirinde bolman, töweregindäkilere özüni aldyryp bilmek, gowy diňleýji bolmak we duýgularyňa häkim bolmak; ýürekli we rahat bolmak; zenan maşgalalary sylamak, emma olara hiç haçan aşyk bolmamaklyk; içgä, zenana we kart oýnuna bagly bolmazlyk; abraýly bir maşgaladan delip çykamak; baý bolmak we owadan ýarly bolmak (şeýle-de pula we aýallara biperwaý garamak); ýanyndakylary güýmäp, olara tasiriňi ýetirip bilmek, şeýlede myhmanlary gowy garşy almagy oňarmakdir.

Mundan başga-da, ynandyryjy bir şekilde gepläp bilmek ukyby, bu döwrüň diplomatlaryna mahsus esasy häsiýet hasaplanypdyr. Diplomatyň ýene-de bir wezipelerinden biri hem, ýanyndakylaryň gürleýiş ussatlygynyň saýasynda, öz düşüňjeleri hakynda ylalaşyga geljekdigini ynandyryp bilmegidir.

Şeýelelik-de, sabyr-takatlylyk we sowukganlylyk diplomatyň iň gerekli häsiýetleriniň biri hasaplanypdyr. Meselem, XVIII asyryň ikinji ýarymynda ýaşan Fransuz diplomaty Tolleyrand (1754-1838) döwrüniň başga bir diplomatyna şu öwütleri beripdir: “Howlukma, wagt hemme zady ýerli ýerine goýýandyr, wagta mümkinçilik ber.” Ýöne şunuň bilen baglanyşykly, Talleyrandyň başga bir jümlesi hem bar: “Köp zatlar, hiç zady etmezlik bilen edilýändir.” 1807-nji ýyl Talleyrand Daşary İşler Ministrliği wezipesinden aýrylan mahalynda, döwlet işgärlerini täze Daşary İşler Ministrine şu sözler bilen tanyşdyrypdyr: “Meniň ýetişdiren adamlarym akyllydyr, ähli tabşyryklary wagtynda ýerine ýetirýän we her hili çakdan aşa isleglerden daşda durýan adamlardyr. Bu ýerdäki döwlet işgärleri howlukmaç hereket etmekden daşda bolup, sowukganlylyk bilen işlemäni başaýarlar.”

Diplomat, bellenen ýurdynda özüni söýdürmegi we özüne hormat goýdurmagy başarmalydyr, şol bir wagtyň özünde hem özüne ynam döretmelidir. Dürs hereketleri bilen diňe resmi adamlaryň däl eýsem, jemgyýetiň ynamyny hem gazanmalydyr. Ýöne diplomatyň ilki bilen öz hökümetiniň ynamyna eýe bolmagy zerurdyr. Diplomatyň teklipleri öz hökümdary ýa-da hökümeti tarapyndan äsgerilmedik ýagdaýynda, şol diplomatyň öz döwletinde hiç hili gadyr-gymmaty yokdygyny aňladýar.

Diplomat, borçlaryny ýerine ýetirmeli, ýurduň şertlerini tankytlamaly däldir, tersine elmydama öwmeli we her wagt durmuşyndan hoşaldygyny bildirmelidir.

Bir diplomat, saparda bolan ýurdundaky beýleki diplomatlaryň hem dostlugyny gazanmagy başarmalydyr. Sebäbi daşary ýurtdaky diplomatlaryň ählisi hem, maksatlary bir bolan бүtiniň dürli böleklerini düzýärler.

Adatça, diplomatlardan hökümdarlarynyň ýa-da hökümetleriniň diplomatlara beren tabşyryklaryny gyşarnyksyz ýerine ýetirmeklerine garaşylýar. Muňa garamazdan, olaryň

kāwagt öz şahsy görüş we düşüňjelerini orta atandyklaryna we bulary hökümdarlaryna diňletdirendiklerine hem duş gelnipdir. Meselem, Napoleon, meşhur diplomat bolan Talleýrandyň pikirlerini diňläpdir we olary iş ýüzünde amala aşyrypdyr.

Diplomata mahsus ähli häsiýetlere garamazdan, XVII, XVIII asyrlarda, hat-da, XIX asyra gelmek bilen hem, diplomata “at-abraýly içaly” hökmünde garalypdyr we şol asyrlarda “diplomat, daşary ýurtlara öz ýurdynyň bähbitleri üçin ýalan sözlemäge iberilen dürs bir adamdyr” --diýen düşünje dowam edipdir. Meselem, “Gadymy diplomatiýa” usulynyň iň meşhur wekilleriniň biri hökmünde häsiýetlendirilen Tolleýrand hakynda şu sözler aýdylypdyr: “Ýalanlaryň içinde ýaşayan bir adam, ýöne ýalançy diýip kabul edilmejek bir adamdyr.” Şeýle hem Awstriýaly diplomat Metternich (1773-1859), 1810-njy ýylda Napoleon bilen duşuşan wagtynda, onuň ýanynda, jübsünde Awstriýanyň Rusýa we Prusýa bilen ylalaşyk baglaşma şertnamasynyň taslamasy bar hem bolsa, Napoleona Awstriýanyň hiç bir syýasy borçlulyga girmeyänligi hakynda abraýyndan geçip, söz bermekden çekinmändir.

Diplomatlaryň ogurlyk we içalylyk etmeleri we para almalary-da bu asyrlarda adat hökmünde görnüpdir. “Bir tawus guşy ýaly özüne göwni ýetýän, bir hyzmatkär ýaly açgöz; ne edenlerini aýdar, ne-de aýdanlaryny ýerine ýetirer.” Ynha, XVIII asyryň diplomatlaryndan Talleýrandy sypatlandyrýan birnäçe sözler. Talleyrand para alýandygyny we şeýdip gazanç gazanýandygyny hiç kimden gizlemändir.

XVIII asyrdaky ýaşan bir ýazyjy, şol döwrüň diplomatlarynyň esasy häsiýetlerini şeýle belläpdir: Bir diplomatyň esasy iki borjy bardyr: Olar baştutanynyň işlerini ýerine ýetirmek we başgalaryň edýän täsirlerine göz ýetirmekdir. Soňky borjyny ýerine ýetirýän mahaly diplomatlar “diplomatik eldegrilmezlik” prinsipiine daýanyp, “içalylyk” edipdirler.

Dogrudan hem, XVII we XVIII asyrlarda diplomatlaryň örän möhüm wezipesi, borçlaryny ýerine ýetirmek, bolan ýurtlary hakynda mümkin boldugyça köp maglumat toplap bilmekdir. Saparda bolan ýurdunyň doly ygtyýarly adamlary we diplomatlary bilen guran resmi däl gatnaşyklary, oňa bu ugurda amatly pursat beripdir. Bir ilçiniň öýüniň gapylaryny açyk tutmagy zerurdyr we bu ugurda onuň aşçysy iň gowy kömekçisidir. Adatça, diplomatlar, özlerine gizlin maglumatlary aýdyp biljek adamlary tapmakda kösenmändirler. Az aýlyk hakly döwlet işgärlerine biraz pul bermek bilen bu mesele çözülipdir. Bu döwürde daşary ýurtly diplomatlary hem pula satyn alyp bilipdirler.

Pul, XVII we XVIII asyr diplomatiýasynda möhüm orny eýeläpdir. Meselem, 1691-nji ýyldan başlap, Fransiýa karoly Louis XIV Şwesiýada Fransuz tarapdarly partiýany döretmek maksady bilen Şwesiýanyň döwlet işgärlerine we diplomatlaryna köp mukdarda pul kömegini beripdir. “Fransiýa, basyp alyp bilmedik ýerlerini we adamlaryny pul bilen satyn alar” diýip, bir Gollandiýaly diplomat XVII asyr Fransuz diplomatiýasy hakynda şeýle diýipdir. Ýöne şol döwürde ýaşan Fransuz ilçisi-de bu temada “Bu bir hakykatdyr, Şwesiýa bilen duşuşyklardaky ähli üstünliklerde pula borçludyrys” diýipdir. Rusýa Patyşalygy-da pul faktoryny ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyr. 1701-1714 ýyllar aralarynda Stambula bellenen Rus ilçisi Peter Tolstoy, diňe türk ygtyýarly adamlara para bermek bilen çäklenmän; şol bir wagtyň özünde, Stambuldaky Inlis ilçisi Suttony we Gollandiýaly ilçini-de satyn alyp, bularyň Rusýa tarapdary bolmagyny başarypdyr.

XVII we XVIII asyrlarda diplomatlara tölenen aýlyk haklarynyň ujypsyz bolmagy we ilçiniň iň ýönekeý harajatlaryny hem ödemäge ýetmeýänligi sebäpli, bu diplomatlaryň aglaba böleginiň gazançlaryny artdyrmak maksady bilen saparda bolan ýurtlarynyň maliýe bazarlarynda

bikanun hereketler bilen meşgullanandyklaryna, gümrük eldegirmesizligine daýanyp, bikanun haryt söwdasyny edendiklerine hem gabat gelnipdir. Başga ýagdaýda, olara karz almakdan başga çäre galmandyr. Şeýlelik-de, aglaba maşgalalaryň baýlyklary diplomatiýa ugrunda sarp edilipdir.

Bu asyrlarda diplomatyň bellenen ýurdunyň içeri işlerine garyşmagy; ýurdyň bäsdeş toparlaryny hökümetine garşy öjükdirmegi we syýasy maksatlar bilen adam öldürmegi kanuny we hat-da mejbury hasaplanýardy.

Ýöne köplenç, halklaryň goragyndaky bolan diplomatlaryň, şol asyrlarda ýurdyň daşyna sürgün edilmeleri we tussag astyna alynmalary-da adatdan daşary bir ýagdaý hökmünde görülmändir.

D. XX asyryň başlaryna çenli Ýewropada alnyp barlan diplomatik usulynyň esasy aýratynlyklary

XX asyryň başlaryna çenli dünýä diplomatiýasy Ýewropa diplomatiýasy diýmekdi. Bu senelerde Aziýa, Afrika, we Amerika döwletleri heniz halkara arenasynda seslerini eşitdirjek güýje eýe bolmandyrlar. Söweş parahatçylyk we başga-da wajyp halkara meselelere degişli ähli kararlar diňe Ýewropa döwletleri tarapyndan kabul edilipdir.

Şol döwürde halkara gatnaşyklarda uly döwletiň kiçi döwletden tapawudy has gözeilginç bolupdyr.

Köplenç, kiçi döwletleriň nukdaýnazarlary, bähbitleri we sesleri uly döwletleriň kabul etjek kararlarynda hiç hili täsiri bolmandyr. Uly döwletleriň, kiçi döwletleriň dolandyrylyşynda we dünýäniň asudalygynyň goranylmagynda umumy bir jogapkärçilige eýedikleri kabul edilipdir. Uly döwletler köplenç kiçi döwletleriň içeri işlerine garyşypdyrlar.

1. “Gizlin Diplomatiýa”

XX asyryň başlaryna çenli alnyp barlan diplomatiýanyň iň wajyp aýratynlygy, bu diplomatiýanyň ”gizlin” bolmagydyr. Bu “gizlinlik” diňe diplomatik duşuşyklaryň geçirilişinde däl, eýsem duşuşyklardan soň gelinen netijeler hem halka aýan edilmändir. Bu döwürde ýurtlary dolandyranlar, örän wajyp daşary syýasatdaky kararlaryny hem halky bilen maslahatlaşman, özbaşdak öz isleg-maksatlaryna görä kabul edipdirler, şeýle-de durmuşa geçiripdirler. Meselem, Fransiýanyň III Imperatory Napoleon, 1858-nji ýylda, Piemonte Premýer Ministri Kont Lavour bilen gizlin duşuşyklarda, Sawoýyň we Nisiň Fransiýa berilmegi üçin, Piýemonta bir howp abananda, Fransiýanyň oňa kömek berjegine söz beripdir. Ýöne Fransuz halkynyň habary we islegi bolmazdan berlen bu sözüň soňunda, Fransiýany 1859-njy ýylda Piýemonte-Awstriýa söweşine eltipdir.

XIX asyrda ýaşap geçen Nemes Şansölyýesi Bismarck (1815-1898) hem “gizlin diplomatiýa” alyp barmak bilen şöhrat gazanypdyr. Bismarck, kabul eden daşary syýasatdaky kararyny Parlamentden geçirmek isläninde, ony her sapar uruş howpunyň barlygy ony ýaýdandyrardy, çünki Parlamentiň, adatça, gizlin baglaşylan şertnamalarynyň hiç haýsyndan habary bolmandyr.

Birinji Jahan urşuna çenli halkara gatnaşyklar köplenç “gadymy okuwdan” bolan diplomatlar tarapyndan alnyp barlypdyr. Syýasatçylaryň köpüsi hem bilimlerini döwleti dolandyrmakdan has köp diplomatik ugurlaryndan bilim alypdyrlar. Bularyň syýasatynda ykdysady ýa-da sosial güýçler hiç hili rol oýnamandyr we halkyň esasy, sosial tertibiniň gurulmagy ugrundaky islegleri ynsanperwerlik bilen kabul edilmändir. Bu döwrüň diplomatlary we syýasatçylary, ýurtlarynyň bähbitlerini öz düşüňjelerine görä teswirläpdirler. Bulara hem halkyň ynamyny, güýjüni artdyrmak maksadyna

gönükdirilen ylalaşyklar ýa-da ylalaşmazlyklar we söwdalar hökmünde düşünilipdir. Birinji Jahan urşuna elten sebäpler, uly döwletleriň şahsy pikirleri bilen orta çykarlan ylalaşyklar we şertnamalar bolupdyr. Dünýä meselelerini ele aljak we olary ara alyp maslahatlaşjak syýasy bir guramanyň ýoklugy sebäpli, köplenç gizlin ylalaşylan şertnamalar, Ýewropany (1914-nji ýylda boluşy ýaly) pajygaly wakalara eltipdir.

Ýewropaly hökümdarlaryň urşa sebäp bolan ynanjy, halkyň “Kaýzeri asin” isleglerinden we Birleşik Güýçleriň “öňki Nemes Imperatory II Williamy şertnamalaryň eldegrilmesizligini we mukaddesligini bozmak bilen günäkärlenmegidir.” Bu ýagdaý Wersay Ylalaşygynyň 227-nji maddasynda öz beýanyny tapypdyr.

Birinji gezek Sowet Rewolýusiýasy halk köpçüligi tarapyndan garşylyklara duçar bolupdyr. Şol döwre çenli urşa garşylyk pikiri bilen diňe birnäçe asudalygy söýýän adamlar gabat gelipdir. Rus Rewolýusiýasy bilen bilelikde, Angliýa we Fransiýadaky sosialist partiýalar we işçi synpynyň uly bir bölegi Rus rewolýusionerleriniň täze programmasyny joşgun bilen garşylapdyrlar. Söweşe, köpçüligiň gazanjak ýa-da ýitirjek hiç zady bolmadyk “ýolbaşçylaryň göreşi” hökmünde garalyp başlanypdyr. Bolşewikleriň gizlin şertnamalary dile getirilmeginden öň hem, adamlar urşuň imperialistik maksatlary durmuşa geçirmek üçin başlanylandygyna akyl ýetiripdirler.

Wilson, 1919-njy ýylyň ýanwar aýynyň 25-de, Milletler Jemgyýetiniň Pariž Konferensiýasyndaky maslahatlaryny şu sözler bilen açypdyr: “Baýlar, ýokary gatlaklar mundan beýläk, adamzadyň dolandyryjylary bolmazlar, adamzadyň ykbaly, indi bütin dünýäniň ýönekeý adamalarynyň elindedir. Biz, gysga wagtyň içinde bu urşuň esasy sebäpleriniň bütinleýin aradan aýrylandygyna şaýat bolarys. Bu esaslar, kiçi graždan we harby toparlaryň şahsy bähbitleridir. Bu esaslar, ýarag güýji bilen raýatlary imperiýanyň gol astynda saklamakdan ybaratdyr. Bu

esaslar, belli bir adamlaryň islegine görä hereket etmek we bütin adamzady bir oýunda serişde hökmünde ulanma güýjidir.

2. “Kongresler Döwri”

XIX we XVII asyrlarda başlan, köp ugurly Kongresler (duşuşyklar) ýa-da Konferensiýalar geçirmek ýoly bilen alnyp barlan diplomatiýanyň usulyny ýygy-ýygydan ulanyp başlapdyrlar. Mundan beýläk bu usul, öňküsi ýaly diňe söweşleriň soňunda asuda tertibi emele getirmek ýa-da parahatçylyk şertnamalary baglaşmak üçin däl-de; ähli döwletleriň ünsüni çekýän meseleleriň, döwletleriň bilelikdäki güýç-gaýratlary bilen çözülmegi üçin ulanylmaga başlanypdyr.

a. Wena Kongresi.

XIX asyrda geçirilen Kongresleriň iň möhümi 1819 ýylda geçirilen Wena Kongresidir. Sebäbi ilkinji gezek bu Kongresde, diplomatiýa wezipesiniň belli bir kanunalaýyk statusy we kadalary bolan wezipedigi bu Kongrese gatnaşan ähli döwletler tarapyndan resmi kabul edilipdir.

Wenada kabul edilen bu kararlar birnäçe ownuk-uşak üýtgeşmeler bilen henizem diplomatik gatnaşyklaryň esasyňy emele getirmegini dowam etdirýär.

1815-nji ýylyň Wena Kongresinde diplomatik wekilleri derejelere bölünip, her derejäniň içinde “möhüm” meselesi çözülipdir we şeýlelikde, bu meseleler ilkinji gezek uniwersal we mejburi häsiýetde tertipleşdirilipdir.

Wena Kongresi bir parahatçylyk Kongresi bolman, bu Kongres, Ýewropada köp wagtlaý dowam eden uruşlaryň soňunda orta çykan syýasy meselelere çözgüt tapmak üçin ýygmanyşylan kongresdir. Wena Kongresiniň maksady, Ýewropada asudalygy döretmek däl, Ýewropa döwletleri arasyndaky parahatçylykly gatnaşyklaryň goralmagyny we

dowam etmegini üpjün etjek syýasy sistemany emele getirmekdir.

1815-nji ýylda Wena Kongresiniň netijesinde Ýewropada asudalyk döwri başlapdyr. Munuň sebäplerinden biri, döwletleriň Wena Kongresiniň orta atan sistemasynyň esasy görnüşini “kanunalaýyk” görnüşde kabul etmekleri, başga sebäbi-de, Kongrese gatnaşýan ähli döwletleriň çäkli maksatlara eýe bolmagy, çäkli toprak edinmek isleginde bolmalary we şeýlelikde, bularyň biri-birine garşy özlerini doly gorag astynda duýmaklarydy.

Wena Kongresiniň üstünliginiň esasy sebäbi, bu ýerde geçirilýän duşuşyklaryň ählisiniň gizlin geçirilmesi we wekilleriň arasyndaky diplomatik gatnaşyklarynyň köpüsiniň ýapyk gapylaryň arkasynda amala aşyrylmagydyr.

Bu usulyň kemçilikleriniň bolmagyna garamazdan, ol döwrüň işgärlerine we diplomatlaryna az bolmadyk peýdasynyň bolandygy hem dogrudyr: bu hem diplomatlaryň duşuşyklary köpçüligiň täsirinden uzakda durup, öz aralarynda erkinlik we rahatlyk içinde geçirilenligindedir.

Wena Kongresine gatnaşan döwletler, bu Kongresde mundan beýläk, her birini gyzyklandyryýan umumy temalary ara alyp malahatlaşmak we Ýewropanyň asudalygyny goramagyň usullaryny gözlemek maksady bilen wagtal-wagtal bir ýere ýygnaşyp, täze Kongresleriň kararlaryny kabul edipdirler. Şeýlelikde, Ýewropada “Kongresler döwri” başlanypdyr.

b.“Ýewropa Sazlaşygy” (Le Concert Europeans)

Hakykatdan hem, Wena Kongresinden soň bu Kongrese uly döwletler (Russiýa, Awstriýa, Prusýa, Angliýa, we Fransiýa), XIX asyryň dowamynda duşuşuklar geçiripdirler, bu duşuşuklara hem “Ýewropa Sazlaşygy” diýilipdir.

Waterloo söweşinden soň Awstriýanyň Premýer Ministri Metternich, Ýewropada asudalygy üpjün etmek we

goraglylygyň esasy şerti hökmünde hökümdarlaryň bilelikde hereket etmeleri we muny üpjün etmek maksady bilen bir mehanizmiň emele getirilmegini makul görükdir. Napoleony ýeňen “Ýewropa Sazlaşygy”, Napoleon howpy aradan aýrylandan soň hem barlygyny dowam etdirmeli we Ýewropanyň duş geljek umumy meselelerini we dawalaryny çözmelidir. “Ýewropa Sazlaşygy” nukdaýnazarynyň durmuşa geçirilmeginiň esasy ýoly, wagtal-wagtal ýygnaşylyp, uly döwletleriň wekillerinden emele gelen Kongresler geçirmekdir.

Bu ýygnaşyklaryň ilkinjisi 1818-nji ýylda geçirilen Aix-la Chapelle Kongresidir. Bu Kongres, uly döwletleriň Ýewropa işlerini maslahatlaşmak ýoly bilen çözüp bilmek üçin, urşy göz önünde tutmaýan we asuda döwürde geçirilen ilkinji halkara kongresdir. Aslynda, bu Kongres urşuň emele getiren meseleleriniň çözümegi üçin geçirilýärdi; şeýle-de diplomatik merkez topary, materik meseleleri bu ýerde çözülmelidir. Bu waka halkara syýasy guramalary emele getirmäge täze bir ädim bolupdyr.

Aix-la Chapelleden soň, “Ýewropa Sazlaşygy” sistemasynda ýer alan başga möhüm Kongresler şulardy: 1820-nji ýyl Troppau, 1821-nji ýyl Laibach, 1822-nji ýyl Verona, 1856-njy ýyl Pariž, 1878-nji ýyl Berlin, 1906-njy ýyl Algesiras we Balkan söweşlerinden soň geçirilen 1912-nji ýylda London we 1913-nji ýyldaky Bucharest Kongresleridir.

XIX asyrdaky geçirilen bu Kongres we Konferensiýalaryň esasy häsiýeti “Uly-döwlet diplomatiýasyny” görkezýän kongres we konferensiýalar bolmalydy. Bu kongreslerde kararlar, adaty, kiçi döwletleriň hem gatnaşan umumy dolandyryş halyndaky ýygnaklarda däl-de, uly döwlet wekilleriniň öz aralarynda geçirýän resmi däl häsiýetdäki duşuşyklarynda ara alyp maslahatlaşmak arkaly kabul edilýärdi we uly döwletler ähli temalarda karar kabul etmek hukugyna eýediler.

“Ýewropa Sazlaşygy” Ýewropanyň uly döwletlerini öz içine alan aýratyn duşuşyk häsiýetindedir. Bu jemgyýetiň agzalary, Ýewropa döwletleriniň arasyndaky gatnaşyklary tertipleşdirme wezipesini özleri üçin bir hukuk hökmünde görýärdiler. Bu sebäpli, “Ýewropa Sazlaşygy” hakykatda “uly döwletleriň sazlaşygyndan” başga bir zat dälidi.

Kongresler sistemasy, Ýewropanyň uly döwletleriniň wagtal-wagtal bir ýere ýygnanyp, öz aralaryndaky umumy meselelerini çözen we sebitde güýç deňagramlylygyny üpjün eden döwri üstünlik gazanypdyr we parahatçylygyň goranmasyna uly goşant goşupdyr. Meselem, şular ýaly kongreslerde gulçulygyň ýok edilmegi, Tunada gämiçilgiň emele gelmegi we häkimlik ýaly meseleleri ara alyp maslahatlaşypdyrlar. Ýöne bu sistema ynamly Birleşik maksatlaryna hyzmat edişi ýaly Ýewropada rahatlygy we abadançylygy bozujy bir element bolupdyr. “Ýewropa Sazlaşygy”, gitdigiçe rewolýusiýa garşy bir gala görnüşine öwrülipdir we döwletleriň içeri işlerine goşulmak üçin bir sebäp bolup ulanylmaga başlanypdyr. Şeýlelikde, bu sistemanyň hem başdaky, ýagny döredilme maksady üýtgedilipdir.

b. La Haye Parahatçylyk Konferensiýalary

XIX asyryň soňunda XX asyryň başlarynda geçirilen Konferensiýalary bolsa, “Ýewropa Sazlaşygy” sistemasyndan başga häsiýetlidir. La Haye Konferensiýalary, Ýewropa sistemasyna derek ähli dünýä döwletlerini öz içine alan uniwersal (umumy) sistemanyň emele gelmegi, halkara meseleleriň wagtal-wagtal geçirilen wagtlaýyn (ad hoc) Kongresleriň deregine, yzygiderli gurnalan konferensiýalar usuly bilen çözülmegi gerekdigini ilkinji gezek orta goýan kongresler bolupdyr.

La Hayede-de kiçi döwletler ilkinjki gezek uly döwletler bilen bir hatarda deň hukuklara eýe hasaplanyp, ilkinji gezek diňe Ýewropa döwletlerini gyzyklandyrýan belli bir meseleler däl-de, bütin dünýä döwletlerini gyzyklandyrýan umumy häsiýetdäki halkara meseleler ele alnypdyr. La Hayede parahatçylygy üpjün etmek we söweşleriň önüni almak meselesiniň üstünde işlenilipdir, belli bir howpy aradan aýyrmak meselesi bilen meşgullanylmadyr. Hakykatda bolsa, XX asyrdaky halkara syýasy guramalaryň ählisiniň bu maksat bilen döredilendigi görülýär.

La Haye Konferensiýalarynda, usul temasynda käbir täze tehnikalary barlamak bilen birlikde, möhüm bir öňe gidişlik hasaba alynmadyr. Meselem, kararlaryň ylalaşylyp kabul edilmegi, halkara jemgyýetçiligi üçin takyk däl (abstrakt-umumy) temalarda kanunlar kabul etmek maksady bilen ýyganan La Haye Konferensiýalaryndan garaşylan netijeleriň alynmazlygy möhüm bir faktor bolupdyr.

La Haye konferensiýalary, halkara guramalaryň döredilmegini isläpdir. Onuň başga bir möhüm täzeçilligi bolsa, döwletleriň arasyndaky ylalaşmazlygyň çözgüdi üçin ulanylyp bilinjek organlary döretmeklik başlangyjy bolupdyr. Birinji La Haye Konferensiýasynda (1899) kabul edilen Halkara ylalaşmazlyklaryň parahatçylykly ýollar bilen çözülmegi hakynda ylalaşmak bilen, ylalaşmazlykda tarapdar bolan döwletleriň erkin gollamaklary bilen ulanyp biljekleri bir wagtlaýyn (Ad Hoc) Halkara Komissiýasy, şeýle hem hemişelik kazyýeti döredilipdir.

Birinji Jahan urşunyň başlanmagyna çenli, döwletler syýasy düşüňjelerini we bähbitlerini sazlaşdyrmak maksady bilen wagtal-wagtal öz aralarynda kongresler we konferensiýalar geçirmegi dowam etdiripdirler. Bu möhlet içinde yzygiderli bir mehanizm gurulmadyr; ýöne bu ýygnaqlar döwletleriň arasynda köp-ugurly maslahatlaşma sistemasyny bir adaty ýagdaýa getiripdir we Birinji Jahan

Urşunyň yzyýanyndaky ýyllarda ilkinji halkara syýasy häsiýetine eýe bolan Milletler Jemgyýetiniň döredilmegine sebäp bolupdyr.

e. Osmanly döwletinde alnyp barlan diplomatik usul we bu usulyň esasy aýratynlyklary

Osmanly türkmen döwleti, gurulmagyndan XIX asyryň ortalaryna çenli dünýä syýasatynda ady ýaýran, güýji duýulan we bu syýasata uly möçberde täsir eden döwlet bolupdyr. XX asyryň başlaryna çenli dünýä diplomatiýasynda agalyk ediji hasaplanýan Ýewropa diplomatiýasynyň garşysynda, özüne degişli düzgünleri we iş ýüzüne geçirilişi bilen bir özboluşly bir diplomatiýa usulyna eýe bolan Osmanly diplomatiýasy, şol bir wagtyň özünde biziň taryhymyzy-da emele getirmegi jähtden, aýdylýp geçilmesi zerur bir usuldur. Şeýle hem, bu temada çesmeleriň uly möçberde, Gadymy Türkçe dilinde bolmagy, täze nesliň okap bilmezligi, bu temada aýratyn üns berilmegine iteripdir.

Osmanly diplomatiýasy esasy 2 döwürde seljerilip bilner: bulardan birinji döwri, XVIII asyra çenli dowam eden wagtlaýyn (ad hoc) diplomatiýasyny we ikinjisi hem, XVIII asyryň soňlaryndan günümüze çenli dowam edýän dowamly diplomatiýasynyň alnyp barylmagyny öz içine alýandyr.

1. Wagtlaýyn (Ad Hoc) Diplomatiýasy

Ad Hoc ýa-da başgaça aýdylanda, agtlaýyn diplomatiýa usulynyň alnyp barylmasynyň soňky bes eden döwletleriň biri Osmanly Döwleti bolupdyr. XV we XVI asyrlarda Ýewropa döwletleriniň köpüsi “hemişelik diplomatiýa” usulyna geçýän

mahaly, Osmanly Döwletiniň XVIII asyryň soňlaryna çenli wagtlaýyn (ad hoc) diplomatiýa usulyny peýdalanyşydyr.

Osman Döwletiniň alyp barýan “bir ugurly” diplomatiýa usulyny ulanmagynyň sebäpleri şulardan ybaratdyr: Birinjiden, Osman Döwleti şular ýaly diplomatiýa alyp barmagy üstünliginiň girwei hasaplapdyr. Osman Döwletiniň Günbataryň goldawyny gazanmak ýa-da Günbataryň pikir-düşünjelerini bilmek islemegi sebäpli, Ýewropa döwletlerinde hemişelik diplomatik wekilleriniň bolmagy hökman däl. Mundan başga-da, Osmanly Döwleti özünden gowşak döwletlerde hemişelik wekilçilik edilmegi özüne kiçilik bilýärdi.

Ikinjiden, Osmanly Döwletiniň Ýewropa döwletlerinde hemişelik bar bolmagyny zerurlygyny ýüze çykaran söwda ýaly bir sebäp hem ýokdy, sebäbi, bu döwürde Osmanly tüçar-baýlary Günbatara derek, Aziýa bilen söwda gatnaşyklaryny ýola goýmagyň tarapdarydylar.

a. Ilçileriň Iberilme sebäpleri we serhetdäki çäre

Wagtlaýyn wezipeler bilen daşary ýurt döwletlerine iberilen we bu wezipeleriň ýerine ýetirilmegi netijesinde ýurda gaýdyp gelen ilkinji Osmanly ilçileri, esasan şu sebäpler bilen daşary ýurda iberilýärdiler: parahatçylyk şertnamalary we söwda ylalaşyklary baglaşmak, parahatçylyk duşuşyklary geçirmek ýa-da araçylyk etmek; haýsam bolsa bir şertnamanyň maddalaryny gözden geçirmek, berk dostlukly gatnaşyklary ýola goýmak ýa-da bar bolan gatnaşyklary berkleşdirmek; Osmanly Döwletiniň algylaryny almak; iberilen ýurtlaryň Osmanly Döwleti hakynda pikir-düşünjelerini öwrenmek; serpaýlar ýapmak; patyşanyň hatyny ibermek; Osmanlylaň gazanan ýeňişini yglan etmek; Ýewropa karollarynyň täç dakma çärelerinde bolmak; Ýewropa korollaryny sünnet toýlaryna çagyrmak; salgyt almak.

Ç. Namalar – Sowgatlar

Osmanly ilçileriniň, ýanlarynda daşary ýurdyň hökümdaryna gowşurmak, oňa okap bermek üçin, patyşanyň bir haty bolupdyr. Muňa, “humayınama” ýa-da “namaýy humayun” diýilipdir. Şol ýurduň premýer ministrine bermek maksady bilen hem, Osmanly imperatoryndan (sadrazamyň) bir hat iberlipdir. Aýratynam, ýurt hökümdarlaryna we o ýurduň wezipeli adamlaryna berilmek maksady bilen, gymmatbaha sowgatlary ibermek ýaly hereketler Osmanlylaryň däbi bolupdyr. İlçileriň özlerine-de, olaryň iberilen ýurtlarynda, Osmanly İmperatorlugyny bolşy ýaly tanatmalary we ýurtlaryny ýatdan çykmaýak ýagdaýda tanatmaklary talap edilipdir, olara ýurda dolananlarynda yzyna bermek şerti bilen, hazynadan gymmatbaha zatlar we egin-eşikler berlipdir.

Öwülyä Çelebi, Osmanly ilçileriniň daşary ýurt hökümdarlary tarapyndan garşylanyş dabarasyny şeýle beýan edipdir:

“Karol, Osmanly ilçisini aýak üstünde garşylaýar, başy açykdyr, ýagny täjini çykarýar. İlçi han, Karoluň döşüni, Karol hem ilçiniň egninden öpýär. Karol ilçiniň elinden tutup, oňa ýer görkezir. Bu ýer karoluň tagtynyň ýany bolupdyr. İlçi humayunnamany (patyşanyň haty) çykaryp, öpüp başyna goýup, sag eli bilen karola berýär. Karol patyşanyň hatyny iki gezek ogşap, başyna degrenden soňra daş-töweregindäki ýakynlaryna görkezýär. Olar hem başlaryndan telpeklerini çykaryp, haty ogşap başlaryna goýýarlar. Dabara gutarandan soňra, karol haty baş terjimeçisine berip, terjime etdirýär.”

Karola berlen humaýunnamadan bir nusgasy aşakda görkezilendir:

“Soltan ogly Soltan Ybraýym Han ogly Soltan Mehmet Hany, Jezaýyr, Tunis, Trablus, Müsür, Habaş, Mekke, Medine, Basra, Bagdat, Wan, Diýarbaky, Erzurum, Kawkaziýa, Gürjüstan, Dagystan, Halap, Şam, Kudus, Bursa, Anadoly, Edirne, Konstantiniýe, Rumeli, Mora, Awstriýa, Lahsa, Tam-suwar we bulardan başga 3700 ýelkenli gämä eýe Aly Osmandan Soltan Selim Hany, sen meniň imperator dostumsyň. Wezirim saňa gelende, 20 ýyllap islän asudalyk ähdiňi kabul edip, 22 maddanyň üsti bilen şertlerimi düşündirýärin.”

d. Osmanly ilçileri we Protokol

Osmanly ilçileri, daşary ýurtlara gidenlerinde protokol we esasy meselelere has uly üns beripdirler. Öwülýä Çelebi bu mesele bilen baglanyşykly “Syýahatnama” eserinde şulary belleýär:

Bir gezek, İlçi Gara Mämmet Han Wena İmperatoryna ilçî hökmünde gitmeli bolupdyr (1655). Mämmet Hanyň, özüni serhetde garşylamaga gelen Wenaly delegasyýanyň başlygyna şulary aýdandygy bellenilýär:

“Men İmperatoryň huzuryna baranymda, Karol tagtyndan düşüp, meniň ýanyma diwanhananyň gapysyna çenli geler, meniň egnimden öper we men hem onuň döşünden öperin. Karolyňyz Mekke, Medine we Osmanly Patyşasynyň hatyny öpüp, başyna degre we patyşa hat okalyp gutarýança, aýak üstünde durar we ähli isleglerimizi kanun esasynda berse, hatda ýazylanlardan başga hiç zat islemese, Karoluňzyň huzuryna çykaryn. Başga ýagdaýda bolsa, ýagdaýy Patyşamyza aýdaryn, bu bolsa siziň üçin oňat netije bermez, üstesine-de

siziň ilçileriňiz, Stambulda gowy garşylanmaz we hormata eýe bolmazlar”-diýipdir.

“Delegasiýanyň başlygy, Osmanly İlçisiniň bu sözlerine haýran galyp we şeýle diýipdir:

“ Siz nähili üýtgeşik söwda ýoluna maýyl bolupsyňyz. Hiçbir ilçä häzire çenli ýedi yklymyň eýesi Karolymyza beýle teklipl bermändir.

“Ýöne Osmanly İlçisi sözünden dönmändigini üçin, bu ýagdaý Karola ýetirilýär we Karol hem bu teklipleri kabul edýär. Soňra Karol hem bir haýysyny İlçä Hana iberýär. Karol, sowgatlary getiren Osmanly begleriniň donundan öpmelerini we huzurynda elini ýere goýup, baş egmeklerini we saz çalyp durka, huzuryňa gelmeklerini isläpdir. Karolyň bu teklibine Osmanly İlçisi Gara Mämmed Han şu jogaby beripdir:

“Sowgatlary gowşurýan wagtymyz saz çalynmak kanunymyzda ýok zat däl, Sowgaty getiren begler bolsa meniň hyzmatymdadylar, we hiçbir ymmaty Muhammed Karolyň donundan öpmez. Beýle hereket Aly Osmana garşydyr. Bize beýle geň galdyryjy teklipler bermän”-diýipdir.

Bu meselede başga bir mysal 1740-1742 ýyllarda rusýa ilçä hökmünde iberilen Mämmed Emni hanyň “Rusýa ilçilikhatynda”(sefaretnäme) düşmek mümkindir. Osmanly ilçisi rus şa zenanyňa sapary maksady bilen özüne rus wekilleriniň Çariçe bilen duşuşyklaryň görnüşi hakynda berlen maglumatlaryň teklipleriň ählisinden ýüz öwüripdir we şahsy özüniň bu saparynyň protokol şertlerini kabul etmändir.

E. İlçihatlary (sefaretnämeler)

İlçihatlary , Osmanly diplomatiýasynyň bir bölegini emele getirýärler. Olar Osmanly ilçileriniň giden ýurtlaryndaky

synlaryny we maglumatlaryny dile getirýän ýazgylardyr. İlçihatlarda, umuman suratlyndyrmak häsiýetli maglumatlar ýer alypdyr. Bu ýazgylarda ilçileriň ugradylan ýurtlarynda, herekete girişen syýasy ýagdaýyndan söz açmandyklary ünsi çekýär, sebäbi ilçiler muny döwlet syry hasaplapdyrlar we ilçihatlary esasan protokolyň usuly we düzgünleriniň üstünde durupdyrlar. Meselem 1655-nji ýylda “Rumeli hanlar-hany” derejesi bilen Wena ilçä hökmünde iberilen Garamämmed han ilçihatynda Osmanly ilçilik guramasynyň edilen dabaralary, serhetdäki ilçä dabarasyny Osmanly ilçisiniň Awstriýada gören hormat-sylagy, Wena dabara bilen girmegi üçin edilen teklipten nähili ýüz döndürendigi, Awstriýa Imperatorynyň huzuryňa nähili kabul edilendigi, özüne we wekillerine Imperator we beýleki Awstriýaly döwlet adamlary tarapyndan berlen sowgatlary içgin düşündirýär.

İlçihatlar, o wagtlar Günbatary hiç bilmeýän Osmanly Döwleti we jemgyýeti nukdaýnazardan, Günbatar halklary bularyň ýaşaýyş durmuşlary, adat we däpleri we taýpa düzgünleri hakynda iň dogry maglumatlary özünde jemleýär.

Osmanly ilçileriniň ilçihatlarynda bar bolan maglumatlar, Osmanlylaryň daşary ýurtlara we halklara degişli pikir we garaýyşlaryna güýçli derejede täsir edipdir we ilçiler Günbatarda gören täzeliklerini Osmanly ýurduna getirmäge synanyşypdyrlar. Meselem, 1720-nji ýylda Fransiýa ilçä hökmünde iberilen, Ýigrimi sekiz Çelebi Mämmed Hanyň “Fransiýa İlçihaty”, o wagtlar Osmanly Imperatorlygynda girizilen düzeltme (yslähat) hereketlerine uly bir gollanma bolupdyr. Çaphanaçylygy Osmanly Imperatorlygyna getiren we ajaýyp sungat bolanlygy sebäpli, Günbatarda gazanylan üstünlikleri Osmanly Döwletinde-de ornaşdyrmagy başaran Ýigrimi sekiz Çelebi Mämmed Handyr.

Osmanly döwleti güýçli bir döwlet bolan we toprak bütewiligi we eýeçiligi Ýewropa tarapyndan howp astyna alynmadygy wagtlarda , bir taraply diplomatiýa bu döwletiň güýjüniň we üstünliginiň bir nyşany we esasy daýanjy bolupdyr. Osmanly Döwleti we Ýewropaly döwletler arasynda alnyp barlan diplomatik duşuşyklarda, taraplar arasynda aç-açan deňsizligiň bardygyny göze ilýär, sebäbi duşuşyklar, Osmanly topraklarynda bolýar, Türk dilinde geçirilýär, Osmanly wekilleriniň şol wagt karar almagy, Ýewropaly wekilleriniň haýsy-da bir karary almazdan ozal, gerekli maslahatlary almak maksady bilen hökümetlerine sala salmaga mejburylygy, karar almada Ýewropalylara uly mukdarda wagty ýitmekleri şertlerde, geçirilen duşuşyklarda Osmanly tarapyna göz görtele bir üstünlik beripdir.

Osmanly Döwletiniň alyp baran “bir taraply” diplomatiýasy, diňe bu döwletiň “pese düşen” döwründe, Osmanlylaryň zýanyna bolmaga başlapdyr we döwletiň yza galmagyny çaltlaşdyrýan bir gural bolup hyzmat edipdir. Hemişelik diplomatiýa wekillikleriniň jogapkär bolan, bellenen ýurduna degişli her dürli maglumatlary jemlemek ýa-da iberen we kabul eden döwlet arasynda habarlaşmagy ýola goýmak ýaly, wezipeleriniň hiçbirini ýerine ýetirmeyän “bir taraply” diplomatiýa usuly, esasan hem 18-nji asyrdan başlap, gitdigiçe yza galyp, çöküşde bolan bir Imeratorlygyň, göterip bilmejek yüküne öwrülipdir.

2. Hemişelik Diplomatiýa Geçiş

Osmanlylarda hemişelik diplomatiýa geçiş Ýewropa döwletlerine görä has giç amala aşyrylypdyr. Hemişelik

diplomatiýa usulyna ilkinji zerurlyk duýan Osmanly Patyşasy Soltan III Selim bolupdyr (1789-1807).

III Selim, Osmanly döwletiniň daşynda galan döwletleriň we bu döwletlerde ýer alan wakalar we üýtgeşiklikler barada anyk we ynamly maglumatalaryň bolanlygy sebäpli, Osmanly döwletini Günbatar döwletleriniň daşynda galmagyny islemänligi üçin, Ýewropa döwletleriniň paýtagtlarynda hemişelik ilçilikler gurmak kararyny alypdyr.

III Selim şahsy düşüňjeleri nukdaýnazardan hem Günbatary ýakyndan tanamak isleýän we Günbatar bilen ýakyn gatnaşyklar saklamak höwesinde bolan bir patyşadyr. Ýöne Selim beýle bir häsiýete eýe bolmadyk bolsa hem, bu döwürde Ýewropa we Osmanly Döwletiniň şertleri, indi Osmanly döwletiniň bir taraply bir diplomatiýa ýöretmegine gabat gelmändir. Osmanly Döwletiniň harby, tehniki, we maliýa babatda Günbatara garaşlylygy gitdigiçe artypdyr. Mundan beýläk daşary ýurtlylaryň bu beýik döwletden käbir üýtgeşiklikleri öwrenmek maksady bilen, Stambulda dowamly ilçä saklamak mejburylygy galmandyr.

1793-nji ýyl Osmanly diplomatiýa taryhynda möhüm bir senedir, çünki bu wagtdan başlap, Osmanly döwleti hem garşylykly ýa-da hemişelik diplomatiýa usulyny amala aşyrmaga başlapdyr.

Ilkinji dowamly Osmanly İlçiliginiň Fransiýa Döwletinde gurulmagynyň hem özüne ýetik sebäpleri bolupdyr, Patyşa III Selim Fransiýa aýratyn ýakynlyk duýupdyr. Ýöne bu senelerde (döwürde) Fransiýada bir öwrülişik bolupdyr we hökümete täze bir sistema gelipdir. Heniz beýleki döwletler tarapyndan bilinmeýän bu sistemany Osmanly Döwleti birinji bolup ykrar etmekden boýun gaçyrypdyr, bu sebäpli hem

Fransiýada hemişelik ilçilik gurulmagyndan azwagtlyk ýüz döndürilipdir.

Ilkinji Hemişelik Osmanly ilçiligi, 1793-nji ýylda Angliýada gurlupdyr. Londana iberilen ilkinji hemişelik Osmanly ilçisi Ýusup Agah Handyr. Kalýonlaryň öňki kätibi bolan Ýusup Agah Han ilçilik wezipesi patyşa tarapyndan berlipdir. Hormatly maşgaladan bolan Ýusup Agah hana “Uly İlçi” derejesi berlipdir. Ýusup Agah Hanyň ýanynda syr kätibi Mahmyt Raif Han, biri musulman beýlekisi hristiýan bolan iki wekil we iki rum dilmajy bolupdyr.

Osmanly Diplomatıýasynda Günbatar dillerini gowy bilýändikleri sebäpli, sanlarynyň azlygynyň-da bir peýdasynyň bardygyna göz ýetirilýär. Aýratyn hem, Fenerli Rumlardan daşary döwletler bilen bolan gatnaşyklary alyp barmakda dilmaç hökmünde peýdalanylypdyr; ýöne, bular bilen hemrazy bolman bulara dowamly ilçilik guramalarynda, ilçilik hasaplamalary, ilçilik geňşligi we hatda ilçilik wezipeleri hem berlipdir.

a. Ýol ýüki we Sowalgalar

Osmanly döwleti, daşary ýurda ilçi ugradanda, olara ýolda we iberilen ýurtlarynda bolan wagtlarynda gününü aýlamak maksady bilen, wezipesine görä ýol ýüki we aýlyk töläpdir. Meselem 1793-nji ýylda Angliýa Döwletine iberilen ilkinji hemişelik ilçi Ýusup Aga Hanyň ýol sowalgasy 15000 kuruş, aýlyk bolsa 50000 kuruş bolupdyr.

1802-1806 –nıjy ýyllar aralygynda Pariždäki ilçi Mämmet Said Halet hana bolsa ilkinji ilçilik aýlygy hökmünde

25000 kuruş berlipdir. Ýöne bu pul Halet hana ýetmändir we Babile ýygy-ýygydan pul kynçylygy çekýändigini hakynda hat ýazypdyr. Bu ýagdaýlar Halet handan soň gelen ilçilerde hem gaýtalanypdyr. Meselem 1840-njy ýyllarda Parižde ilçilik eden Mustafa Reşit Patyşa 200 müň teňňe ýol üçin, 100 müň teňňe ýyllyk girdeji, 15 müň frank töweregi aýlyk alýanlygyna garamazdan, özüniň gabatlaşan ýagdaýlaryna görä pul ýetmezçiligine sezewar bolandygyny aýdypdyr.

1842-1844-nji ýyllar aralygynda Angliýada uzak wagtlaý bolan Emin Mehmet Ali 250 müň teňňe ýol üçin, 600 iňlis lirasy ilçilik aýlygy, şol ýyllarda Wiýana ugradylan Akif Patyşa bolsa, 775 müň teňňe ýol üçin we 40 müň teňňe-de ilçilik aýlygy belenilipdir.

Daşary ýurt döwletlerine ömürlük belenen Osmanly ilçileri köplenç ýokary aýlyk alypdyrlar. Ilçiniň aýlygy artdyrylanda olaryň eden işlerine seredilip köpeldilipdirler.

Ilçiler we Wekiller daşary ýurt döwletlerine gidenlerinde öz maşgalalaryny ýanlary bilen alyp gidip bilmändikleri sebäpli olara hem aýratyn aýlyk tölenipdir. Mysal üçin: 1841-nji ýylda Pariže ilçisi belenen Mustafa Reşit, Patyşanyň Stambulda galan maşgalasyna aýlyk bellemek baradaky karar şeýledir:

“ ... döwletli Reşit Patyşa hezretleriniň bergileriniň we çykdaýlarynyň juda köplügi sebäpli maşgalasyna aýlyk bellemek, Wiýananyň ilçilik saçağynyň bezeginiň örän gowy bolanlygy üçin, Parižde onuň sylanmagy, derejelenmegi üçin, oňa saçak alynmaga” ýa-da Wiýnadaky saçağyň Pariže geçmegine we öňki Pariž ilçisi Nury bilen Londan ilçisi Şekibiň maşgalalaryna 5 müň teňňe aýlyk, Reşit Patyşanyň maşgalasy üçin bolsa 10-15 müň teňňe aýlyk belenilendigi görkezilipdir.

b.Humaýunnamalar (Ynanç hatlary)

Hemişelik ilçiler hem, Osmanly ilçileriň ulanan wagtlaýyn diplomatiýasy ýaly, ýanlarynda patyşalary tarapyndan berilen, ilçilik etjek ýurtlarynyň hökümdarlaryna ýüzlenip ýazylan bir nama (hat) alyp gidipdirler. Bu namalara bolsa, “patyşa degişli hat” manysyny berip, “Ynanç hatlary” (humaýunnama) diýlip, atlandyrylypdyr. İlçiler ynanç hatyny (humaýunnamany) daşary ýurdyň hökümdaryna aýratyn dabaraly ýagdaýda gowşurmak bilen, resmi taýdan işe başlapdyrlar.

1840-njy ýylda Angliýa hemişelik ilçisi edip bellenen, Şekibiň Angliýa karolyna hödürän ynanç hatyny mysal hökmünde görkezmek bolar. Bu hatda Osmanly şasy iki döwletiň arasyndaky dostlukly we gowy niýetli gatnaşyklary ýola goýmak maksady bilen, Şekifi Angliýa ilçisi hökmünde iýerýändigini bildirmek bilen, oňa işini ýerine ýetiren mahaly gerekli hormaty we myhmansöýerligi görkezmekligi Angliýa karolyndan haýyş edipdir. Bu ynanç hatynyň (humaýunnamanyň) nusgasy şeýledi:

“Beýik döwletimiz bilen abraýly Angliýa döwletiniň arasyndaky hemişelik dostlukly aragatnaşyk we hyzmatdaşlyk...

Bu gezek döwletimiziň diwan başlygy tarapyndan ilçilik derejesi berilen Şekif siziň döwletinize ilçisi hökmünde ýerleşmek üçin saýlanyldy we iberildi.

Ady geçen ýolagçy hakynda onuň işine degişli iş haklary size aýandyr... Aýan bolmak bilen degişli hatdaky ady geçen wekilimize hormat etmegiňizi we kabul etmegiňizi... şeýlelik bilen beýik we şöhratly döwletimiziň kämilleşmegine we bakylaşmagyna kömek etdigiňiz bolar...” diýlip ýazylypdyr.

Başga bir ynanç hatynda bolsa, 1841-nji ýylda Pariž ilçiligine bellenen Mustafa Reşit Patyşanyň Fransiýa karolyna hödürlän ynanç hatydyr(humayunnama). Onda şeýle diýilýär:

“Beýik döwletimiziň yokary derejeli gözegçisi Mustafa Reşit Patyşa by gezek biziň tarapymyzdan ilçilik derejesi bilen hökümetiňize ugradyldy. Ony hormat bilen we hoşniýetli ýagdaýda kabul etmegiňizi Sizden haýyş edýäris”.

Işleri dynandan soň, Osmanly ilçileri, işlän döwletleriniň hökümdarlary tarapyndan öz patyşalaryna ýazylan haty ýanlary bilen alyp gidipdirler. Bu hatda, esasan hem, Osmanly ilçisiniň işlän ýurdunda işini yerine ýetirişi we töweregindäki adamlar bilen gatnaşygy barada aýdylypdyr. Mysal üçin: Angliýa karoly Georginiň Angliýadaky Osmanly ilçisi Ýusup Agahyň işiniň gutaranlygy sebäpli, Osmanly şasy III Selime ýüzlenip ýazan we Ýusup Agahyň eli bilen III Selime gowşurylan hatda, Ýusup Agahyň ilçiligi döwründe görkezen üstünligi we Osmanly ilçisiniň iki döwletiň arasyndaky dostlukly gatnaşygyň berkemegindäki yerine ýetiren işleri hakynda hormat bilen bellebilipdir.

Edil şonuň ýaly, Osmanly şasy hem daşary ýurtda işini tamamlanýan Osmanly ilçisine şol ýurtdaky işiniň yerine ýetirilýän mahaly görkezilen ýakynlyk we dostluk üçin ilçiniň işleýän döwletiniň hökümdaryna ýüzlenip sag bolsun hatyny ýazypdyr. Mysal üçin: Osmanly şasy, ilçä Şekibiň Angliýadaky ilçilik işiniň tamamlanýanlygy sebäpli (1842) Angliýa karolyna ýüzlenip ýazan haty şeýledir:

“Köpden bäri siziň ýurduňyzda işleýän yokary derejeli ilçä Şekibe görkezilen uly hormat we ýakynlyk sebäpli biziň döwletimiziň adyndan Size uly minnetdarlygymyzy bildirýärim”.

c.sowgatlar

Wagtlayyn ýa-da hemişelik ýagdaýda bolsun, tapawudy ýok, Osmanly ilçileri ýanlary bilen iberilen ýurtlarynyň hökümdarlaryna, olaryň aýallary we ýakynlaryna we beýleki ýokary wezipeli işgärlerine bermek üçin, ýanlary bilen gymmatbahaly sowgatlary alyp gitmekligi köp wagtdan bäri dowam edip gelýän Osmanly döpleriniň biri bolupdyr.

Bu sowgatlar patyşanyň adyndan berilýär, bahalary döwlet hazynasyndan tutulýar we sowgat depderine belleniýärdi. Bu ýagdaý, iň soňky gezek 1802-nji ýylda Pariž ilçiligine bellenen Beýik Halet bilen ýerine ýetirilipdir we şonuň bilenem gutarypdyr.

Halediň Pariž ilçiligine bellenen wagty, Fransiya imperatory Napalyon Bonaparta, Premýer ministr Talleýranda, bularyň aýallaryna we maşgalalaryna patyşa tarapyndan öz adyndan berilmek maksady bilen alyp gidilen sowgatlar, Osmanly ilçileriniň bellenen döwletiniň hökümdarlaryna, olaryň aýallary we ýakynlaryna we beýleki döwlet işgärlerine bermek üçin alyp giden sowgatlarynyň görnüşleri, bahalary we gymmaty diýseň özüne çekiji bolupdyr.

Halet ýany bilen Bonapartyň we Talleýrandyň aýallaryna bermek maksady bilen, biri 15 müň teňňe, beýlekisi bolsa 10 müň teňňe gymmatynda bolan matalar, bezegler we atyrlardan ybarat iki sandyk, premýer ministre bermek maksady bilen bolsa, ikisi 1500, ikisi 10 müň we biri-de 7500 teňňe gymmatynda baş sandyk alyp gidipdir. Mundan başga-da, Hormatly Halede öz gerek-ýaragyny almak we öz adyndan paýlamak maksady bilen, 5 müň gymmatynda bolan zat berilipdir. Halediň ýanynda sowgat hökmünde äkiden zatlarynyň bahasy 80 müň teňňe töweregi bolupdyr. Bütün bu sowgatlar we Halediň özüne berlen zatlaryň görnüşleri, sanlary we bahalary sowgat depderine belleni lipdir. Sowgat hökmünde alyp gidilen zatlar şulardan ybaratdy: (Şal çevre) aýallaryň arkalaryny ýapmak üçin ulanýan uly hünjüli ýaglyk, hünjüli dürli-dürli matalar, gül ýagy (kurus) otagyň ysyny

gowulandyrmak üçin ulanylýan atyr, (tenzu) deriň ysyny aýyryýan atyr we tüý aýyryýan gurallardan ybarat bolupdyr.

c. Ilçileriň wezipeleri

Osmanly ilçileriniň wezipesi ilçä bellenen ýurtlarynda, wezipeli, kişileriň hereketlerini we garaýyşlaryny ýazmak we öz ýurtlaryna ýetirmek bolupdyr.

Meselem, Fransiýa döwletine belenen ilkinji we hemişelik Osman döwletiniň ilçisi Hormatly Seýýid Alynyň (1797-1802) başlangyç wezipesi , Napaleon Bonapartyň meýilleşdiren Müsür sapary bilen bagly hakyky maksadyny bilmek we Bonapartyň hereketleri hakynda Babialyny habardar etmekdir. Ýöne Fransiýanyň daşary İşler ministri Talleýrand, Napaleonyň hakyky maksadyny Seýýid Aliden uly ussatlyk bilen gizlemegi başarypdyr. Çünki Bonapart Müsüri ele geçirenden soň, Seýýid Ali bu ýagdaýdan habardar bolupdyr.

Osmanly ilçileriniň başga wajyp wezipeleriniň biri-de, ýerleşýän döwletiniň köpçilikleýin habar beriş serişdelerine ýakynadan gözegçilik etmek we onda çykýan habarlaryň terjimelerini wagtly-wagtynda Babiala ibermek bolupdyr.

Hemişelik Osmanly ilçileri, diňe öz bolan ýurtlaryndan görüp eşiden zatlaryny Babiala ýetirmek bilen çäklenmän, bolup geçýänlere bolan garaýyşlaryny we pikirlerini çekinmän iberipdirler. Meselem, Osman döwletiniň Fransiýadaky hemişelik ilçisi Hormatly Seýýid Ali , Babiala iberen 1797-nji ýylyň 10 apreli senesindäki hasabatynda şular ýazylypdyr: “Fransiýa Respublikasy, Angliýa ediljek eksport üçin üznüksiz taýýarlyk görýärler. Tolon ilçihanasynda häzir hem 15 000 esgerli bir general, Parižli alymlar, geometriýa bilen meşgullanýanlar we geografiý, arapça, türkçe we parsça bilýän adamlar bar. Kābir gürrünlere görä, Tolon-da taýýarlanan kābir

güýçler bir gabaw bilen Iskenderun wokzalyna çykyp, bu ýerden Bagdad we Ajemistany alyp, Kandehar we Hinde ugramakçy we Hindistandan iňlisleri kowmakçylar.

Beýleki bir rowaýata görä, Sisiliýa gozgalaňyny basyp ýatyrmak bilen, Malta adasyny eýeläpdirler. Meniň pikirimçe bolsa, Fransiýa iňlesleriň elinden Jebelitaryky almak ýa-da Sisiliýa adasyna hüjüm etmek üçin taýýarlanýardy. Hindistana girmek pikiri bolsa diňe halkyň gözi üçindi.

Bu temada başga bir mysal hem, ýene Fransiýada Osmanly ilçisi wezipesini ýerine ýetirýän Hormatly Mehmet Said Hate bilen baglydyr. Fransiýa Imperatory, Napaleon Bonapartyň, Fransiýanyň demirgazygynda Angliýanyň garşysyna çykarmak üçin 5 000 adamlyk güýç bilen, bir goşun taýýarladýandygyndan habardar bolan Pariž ilçisi Hormatly Halef, bu habara öz garaýyşlaryny hem goşup, Babiala şeýle diýipdir: "Fransiýa hökümetiniň Ýegipti eýelemek niýetinde dældigini we Fransiýanyň Angliýa garşy söweşe taýýarlanýandygyny Napaleonyň eden gürründe agzap geçendigine garamazdan, meniň pikirimçe, Napaleonyň asyl maksady Ýegipti eýelemek we goşuny hem şol ýere geçirmekdi. Men aýratynlykda iňlisleriň hem şeýle pikirdedigine ynanýaryn."

Babilýaýa ugradylan Osmanly ilçileriň wezipesi bellenen ýurtlarynyň arasyndaky gatnaşygy sazlaşykly ýola goýmakdyr. Bular, bolan ýurtlarynda emele gelýän ähli wakalary we üýtgeşmeleri barada kadaly şekilde Babiala hasabat beripdirler, bu ýurtlaryň pikir we syýasatlaryny we belli meselelere bolan garaýyşlaryny Babiala ýetiripdirler we Osmanly döwletini bu ýurtlarda ýöredýän asudalyk maksatly duşuşyklarynda, şeýle-de gol çeken asudalyk maksatly ylalaşyklarynda araçy roluny ýerine ýetiripdirler.

Osmanly ilçisiniň ýerine ýetirmegi hökmany bolan wezipeleriniň başga biri hem bolan döwletiniň sosial gurlyşyny öwrenmek, bu ýurtlaryň tehniki we ylmy derejeleri barada maglumat edinmek we dillerini öwrenmekdir. Meselem, 1843-nji ýylda Pariždäki Osmanly ilçisi Hormatly Mehmet Nafi, bu ýewropa şäherinde gezen fabrikasynda täze oýlap tapylan zatlary görüp, Babiala şeýle gürrüň berýär: "Olar şeýle bir haýran galdyryjy adamlar welin, geçen gezek Parižde farfor görkezjek diýip, şol fabrikanyň her ýerine aýladylar. Olaryň materiallary biziň Kütahýa jächlerimiz, Bogaz we Hisar tabaklarymyzyň ýanynda biraz gödek görünýän zatlardyr. Bulary özüne aýdyp, biziňkiler has inçe sungat gurluşyna eýedir diýenimde, şolardan birini getirip bermegimi we ony ýanynda goýup görjekdigini aýtdy.

Mundan başga-da Stambuldaky Darbhanei Amireniň üstünde işleýän ýegeniniň gaty isleglidigini bildirip, birnäçe aýyň dowamynda çini fabrikasynda bolup, öwrenip biljekdigini aýtdy. Mundan başga-da üýtgeşik we gowy täze zat gördüm. Afrika we Amerika taraplarynda bolan agajyň gabygyndan ýasalan kagyzy, ol hem gowy hem has arzan.

1842-44-nji ýyllar aralygynda Angliýada ilçî wezipesini ýerine ýetirýän Esseýdi Emin Mehmet bolsa, patyşa ýazan bir hatynda, Ýewropa ilçilikleriniň bal we üşmeleşmek adatlaryny we Osmanly ilçiliginiň hem bu düzgüni berjaý etmelidigi baradaky pikirlerini şeýle düşündirýär: "Bilşiňiz ýaly, bu ýeriň halky ýaz aýlarynda obalara gidip, diňe parlamentiň açylma möwsüminde Londona gelip bal we üşmeleşmeler edýär, hemmeler hem ony berjaý edip, bal we üşmeleşmeler guramaly bolýarlar. Aly hezretleriniň hem mundan yza galmazlygy üçin, ilçihananyň kiçiligi sebäpli, hemmeleri birden kabul etmegiň mümkin bolmandygy üçin, bal we üşmeleşmeleri 3 gezek gurmaklyk kararlaşdyrylypdyr. Bu üşmeleşmeleriň 30-35 adamlyk bolmagy has hem ajaýyp bolar,

her biriniň hem takmynan 90-100 lira çykdaýjy bilen sowulan ýagdaýynda, her üýşmeleňden soň edilen çykdaýjylaryň hasabatyny depdere geçirip Siziň Aly Hezretleriňize iberjekdigimiz üçin, eýýämden belli bir mukdarda pul serişdesini ibermegiňiz hakynda permanyň çykarylmagy gerek.

1802-1806-njy ýyllar aralygynda Fransiýa döwletinde wezipesini ýerine ýetirýän Osmanly ilçisi Halit, Fransuz halkynyň häsiýetleri we ylym derejesi bilen Fransuz döwletiniň diplomatiýasy bilen bagly garaýyşlaryny Babiala şeýle ýazýardy: ” Siziň Aly Hezretleriňiz, bu fransuzlaryň akyl we ygtykatlary üýtgeşik bir zatdyr. Şu wagta çenli gulagymyzy dolduran günbatarlylar ylymy bilen şu mertebededir. Yslam bilen tapawudy bolsa, biziň gaýykçylarymyz bilen kätiplerimiziň arasyndaky tapawut ýalydyr. Hileleri we syýasatlary gödek; ne biziňki ýaly esgerleri bar, ne-de wekilleri.”

Umumy baha berenimizde bolsa, osmanlylaryň Ýewropa syýasatyny ýakyndan tanamagy, döwletara diplomatiýa usullaryny berjaý etmegi, ilçihanalarda jogapkâr döwlet işgärleriniň daşary ýurt dilini öwrenmekleri we bularyň yzyna dolanyp gelenlerinde Osmanly döwletiniň döwrebaplaşmagynda uly rol oýnamagy, hemişelik Osmanly ilçihanalarynda gazanylan esasy üstünlik hökmünde sanalyp bilner.

Ýöne Osmanly döwletiniň XVIII asyryň aýaklaryndan başlap, has ýiti duýylyp başlan harby gowşaklygy, saýlanan ilçileriniň köplenç syýasy tejribesiniň bolmaýyşy we daşary ýurt dili bilmeýändikleri üçin, bularyň ýanynda wezipä bellenen ýurtlarynda gatnaşyklary ýola goýmakda, köp möçberde rumyn we ermeni terjimeçilerine garaşly boluşlary, hemişelik osmanly ilçihanalarynyň garaşylan üsünlige ýetip bilmeýişleriniň esasy sebäbi bolup durýar.

Azlyklaryň Osmanly diplomatiýasynda gaty möhüm paýynyň bolandygy mälimdir. başda terjimeçi hökmünde hyzmat eden rum, ermeni we ýewreý azlyklaryň, gitdigiçe maslahatçy hatda ilçi derejesinde wezipelendirilmäge çenli baryp ýetendikleri mälimdir. Meselem, XIX asyryň içinde Londona wezipä bellenen 16 ilçiden 3-si, Washingtona bellenen 7 ilçiden 2-si, Berline iberilen 15 ilçiden 2-si we Rime iberilen 10 ilçiden 4-si fenerli rumdyr.

Soltan Mahmyt II (1809-1839) döwründen soň daşary ýurt dilini bilmek bu diplomatlarda bolmasy hökmany häsiýet hökmünde garalypdyr. Meselem, Tanzimatyň 3 harijiýe nazimi bolan Mustafa Reşit, Ali ve Fuat patyşalar bu orunlara beýgelmekleriniň sebäbi daşary ýurt dilini bilýändikleridir.

Osmanly ilçileri, daşary ýurt dilini öwrenenden soň Ýewropa diplomatiýa usullaryny we herket ediş adatlaryny öwrenipdirler we Ýewropa medeniýetine ýakyn aralaşypdyrlar. Şeýlelikde, günbatar dillerine gürleýän we ony bilýän ilçileriň üsti bilen “günbatar jemgyýetçiligine” has aňsatlyk bilen kabul ediljekdigine göz ýetiren Osmanly döwleti, indi günbataryň üstünligini boýun alýar we netijede-de, Ýewropada durmuşa geçirilýän diplomatiýany şol durkunda kabul edýär.”

“Gadymy diplomatiýa” umumy baha beriş

Gadymy diplomatiýanyň höküm sürýän döwründe halkara gatnaşyklarynda kabul edilen ýörelgeler şulardy:

1. Ähli döwletler deň we özygtyýarlydyr. Hökümdarlaryň deň hukuklara eýe bolmagy, olaryň öz jemgyýet içindäki ygtyýarlygyny has-da güýçlendirýärdi.

2. Ykdysady pudakda merkantilist doktrinasy höküm sürüpdür. Merkez bir ykdysady ulgamyň emele getirilmegi hökümdaryň güýjüni artdyrypdyr. Merkantilizmiň maksady, jemgyýet we onuň agzalarynyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak däl-de, döwletiň has takyk, döwlete wekilçilik edýän hökümdaryň güýjüni has atdyrmakdy.
3. Döwletiň bähbitleri hökümdaryň bähbitleri bilen meňzeşdir. Daşary syýasatyň emele gelmeginde diňe syýasy ilderleriň paýy bardy.
4. Daşary syýasata içerki syýasata görä hasaly (ähmiýet) artykmaçlyk berlendir. Bu hem Ýewropanyň ygtyýarly dolandyryjylaryna içerki syýasatdan garaşsyz, daşary syýasaty dolandyrmaga doly ygtyýarlyk berendir.
5. Güýçleriň deňagramlylygy ýörelgesi. Bu ýörelge halkara jemgyýetiň agza döwletleriniň ömürlerini dowam etdirmegini kepillendirýärdi.

Köne diplomatiýa döwründe, Ýewropaly döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň netijesinde gurulan bir sistema halkara syýasatynda höküm sürýärdi. Ýewropaly halklar şol bir medeniýeti, taryhy we medeni däp-dessurlary paýlaşýardy we bu hem olaryň arasynda psihologik garaşlylyk emele getiripdi. Köne diplomatlar kiçijik bir dünýäniň agzalarydy we bular köplenç biri-birine synp bilen baglydy.

Şu döwürde, diplomatiýanyň maksady parahatçylygy goramak ýa-da döwletara söwda gatnaşyklaryny ösdürmekden köp, güýç söweşini çaltlaşdyrmak we syýasy maksatlar gazanmakdy.

Ýakyn wagtlara çenli, diplomatiýa sungatynyň düýbünde ýatan asyl faktor, söweşiň herhaçan islendik pursatda ýüze çykyp bilmek mümkinçiligidir. Umuman, diplomatlaryň wezipeleriniň üstünlikli bolmadyk ýagdaýynda, döwletleriň uruşa ýüz urmaklary bolsa açykdy. Şeýle mümkinçiligiň barlygy bolsa, oňuşmajak halklary has logiki we ýumuşak

hereket etmäge ugrukdyrýar. Geçmişde nirnäçe oňuşmazlyk döwletleriň urşa ýüz tutma ýollarynyň açyk bolmagy sebäpli, aňsatlyk bilen hem-de has uly ölçeglere ýetmänkä çözülipdi.

Köne diplomatiýa döwründe, söweş dowamly we adamlaryň adaty hasaplaýan kiçi ölçegli zadydy. Kiçi ölçegli goşunyň kiçelendiginden, esgerlik möhletiniň gysgalandygyndan we söweş meýdaynynda goşuny birnäçe hepdeden köp tutmagyň fiziki kynçylygyndan gelip çykýardy. Söweşler köplenç korollaryň howpsyzlygy we baýlaşdyrylmagy maksady bilen ýa-da feodallary, dinastiýa baştutanlarynyň bähbitleri sebäpli edilýärdi. Başgaça aýdylanda, bu döwürde edilen söweşler çäkli söweşlerdi, ýagny bularyň maksady çäklidi.

Birinji Jahan Urşuna çenli bolan döwürde söweşler çäklidi. Sebäbi bu döwürde halkara gatnaşyklary pudagynda höküm sürýän syýasy çäk hem muňa uýgundy. Söweşler bar bolan düzgüni üýtgetmek üçin däl-de, şu tertibi saklap galmagyň hatyrasyna edilýärdi. Halkara rewolýusion bir güýç yokdy. Hiç bir döwlet bar bolan düzgüni üýtgetjek derejede närazy däl-di.

XX asyryň başyna çenli alnyp barlan “gizlin diplomatiýa” usuly bu döwre häkim bolan syýasy pelsepäniň tebigy bir netijesi hem diýlip biliner. Daşary syýasatyň emele getirilmegi we durmuşa geçirilmegi wezipesiniň belli bir ölçegde ýeke täk bir adam ýa-da belli bir synpa degişildiği we bu syýasatyň durmuşa geçirilmeginde ýeke bir adam ýa-da synpyň bähbitleriniň göz önünde tutulmagy syýasy meýdanda halk köpçüligi faktory isleseň islemeseň ikinji plana geçýärdi. Şeýle düşünişniň netijesinde, ýurdy dolandyryýanlar daşary syýasatyň emele getirilmegi we durmuşa geçirilmeginde ýoldan geçip barýan adamyň pikirini diňlemegi özlerine kiçilik saýyp, halk köpçiligine bolsa öz syýasatlaryny amala aşyrmak üçin bir gural hökmünde garapdyrlar.

“Gizlin diplomatiýanyň” düýbünde ýatan bir sebäp hem, dolandyryjylaryň halka bolan ynamsyzlygydyr. Başgaça aýdylanda, XX asyryň başlaryna çenli, halkara syýasatynda halk köpçiliginiň köplenç daşary syýasat meselelerine biperwaý garamagy we bu meseleleze barada köp maglumat edinmeýändigini we şu sebäpli hem, döwletleriň daşary syýasatynyň jogapkär binäçe kişi tarapyndan alnyp barylmagy, we gerek bolan ýagdaýynda bularyň halk köpçiligine düşündirişler bermegi baradaky görüş höküm sürýärdi.

II- BÖLÜM

“Täze diplomatiýa”

I. Diplomatiýa usulynda ewolýusiýa we rewolýusiýany emele getirýän käbir faktorlar

Birinji Jahan Urşy köp halatlarda, “gadymy” we “täze” diplomatiýany biri-birinden aýyrýan bir serhet, çäk hökmünde kabul edilip bilner. Bu urşuň soňky ýyllarynda “gadymy diplomatiýa” usuly uly möçberde öz güýjini ýitirip başlapdyr we bu usula geçmişde galan köne bir usulyň ýaraty hökmünde garalypdyr. Şonuň üçin hem, Birinji Jahan Urşunyň eýýäm, ertesi, bu usuly düýbünden üýtgetmek üçin köp synanyşypdylar we bu synanyşygyň başyny ABŞ çekipdir.

A. Wilsoneyň “Açyk diplomatiýa” ýörelgesi

Amerikan jemgyýeti köplenç köne dünýäniň alyp barýan diplomatik usullaryna şübhe bilen garapdyr. Amerikalylaryň agramly bölegi, Ýewropa diplomatiýasynyň maksadynyň syýasy demokratiýanyň emele gelmeginiň önüni almaklyk we nesilleriň jemgyýetdäki hökmürowan ýagdaýynyň dowam

etjekdigine ynanmak bolupdyr. Amerikalylara görä, “gadymy diplomatiýa” usuly bilen, Ýewropanyň söweşleri, gapma-garşylykly bähbitleri we syýasy çaknyşyklar bilen doly taryhynyň arasynda gönüden-göni sebäp netije gatnaşygy bardy. Halkara meýdanynda birnäçe jogapkärçiligiň bardygyny olardan gaçyp bilinmejekdigine düşünen ABŞ, şol sebäpli diplomatiýa usuly we tehnikasynda käbir üýtgeşiklikler geçirmek wezipesiniň bir bölegini öz üstüne aldy.

1918-nji ýylyň 8-nji ýanwarynda, Amerikanyň baştutany Woodrow Wilson (1856-1924) tarapyndan mälim edilen “14 punktyň” birinjisi şeýledir: ”Diplomatiýa mundan beýläk halk köpçiliginiň göz önünde alnyp baryljakdyr.” Wilsona görä, demokratik režime laýyklykda her bir raýat diplomatiýa we daşary syýasat meselelerinden habardar edilmelidir. Şonuň üçin hem diplomatik duşuşyklar hemmeleriň gözünüň önünde alnyp barylmalı we bu duşuşyklaryň netijeleri, alnan kararlar hem halka aýan edilmelidir.

Birinji Jahan Urşundan öňki monarhiýa, ýa-da totalitar düzgünlerde, halkyň hökümdary ýa-da hökümetleriň yzyndan edilen gizlin şertnamalar we ylalaşyklaryň netijesinde urşa çenli gidendiklerini hem ýatdan çykarmaly däl. Başgaça aýdylanda, Wilsonyň otra atan “açyk diplomatiýa” ýörelgesi, Birinji Jahan Urşundan öňki, gizlin diplomatiýa garşylyk hökmünde emele gelipdir.

“Täze diplomatiýa” pikirini öňe sürýänler, diňe diplomatik duşuşyklaryň netijeleriniň däl, eýsem şol bir wagtda geçirilýän duşuşyklaryň hem halka açyk bolmalydygynyň üstünde durupdyr. Bu pikire görä, diplomatiýa işi diňe bir diplomatlar däl hat-da halk bilen çözülmeli möhüm meselelerdir. Diplomatik gatnaşyklar alnyp barlanda, halkyň bähbitlerini göz önünde tutup, olary bu ýagdaýlardan habardar etmelidigini, şeýle-de halkyň pikir, garaýyşlaryny öwrenmek,

mümkinçiliginiň berilmegini talap edýär. Bu pikiriň düýbünde ýatan asyl zat, umumy bähbitleriň duşuşyklarda nä derejede başarnyk we ukyply bolsa-da, bir saýlanan toparyň ýerine halk köpçüligi tarapyndan garalmagy has howpsyz boljakdyr.

Wilsoneyň orta atan bu täze ýörelgesi dünýä täsir edinipdir. Uzak wagtlap dowam eden söweşler we güýç ugrunda söweşmekden ýadan döwletler üçin halkara gatnaşyklaryň alnyp barylmagynda öňe sürilen bu usul, diplomatiýanyň, indi daşary ýurtlara öz ýurdy tarapyndan ýalan sözlemek üçin iberilen kişiler tarapyndan ýöredilmek ukybyny ýitirýär. Hakykatdan hem, bu uzak wagtdan bäri ýetilmegi arzuw edilip gelinýän bir üstünlikdir.

Ýöne Wilsoneyň öz ýurdunyň diplomatik duşuşyklarnyň aýyk alnyp barylmagy pikiriniň, munuň ýerine ýetirilişinde käbir kynçylykly taraplaryň bardygy görmek bolýar. Sebäbi tutuş halk köpçüligine aýyk alnyp barylýan diplomatik duşuşyklar, köp babatda duşuşyga gatnaşyjy taraplaryň biri-biri bilen dawalaşmgyňyň we garşylykly ädimler ätmeginiň önüni alypdyr. Şeýle duşuşyklarda, taraplar esasy ünüsleri, halklaryň hormatyny göz önünde tutmak, gorkaklyk ýa-da yza çekilmeklik ýaly hereketler etmekden gaça durupdyrlar. Munuň netijesinde, duşuşýan taraplar biri-biriniň ýerine halk köpçüligini ulanmagy makul bilipdirler. Şeýlelikde, bu bir diplomatiýa bolman bir propaganda görnüşine öwrülipdir.

“Aýyk diplomatiýa” ýörelgesini öňe sürýän Wilsoneyň özi hem bu ýörelgäni seýrek ýerine ýetiripdir. Meselem, Birinji Jahan Urşunyň soňundaky Wersaý parahatçylyk duşuşyklaryny uly gizlinlikde alyp baran Wilson, bu duşuşyklaryň soňunda Amerikan halkyny “boldy gutardy” (gepleşikler geçirildi gutardy manysynda) jogap beripdir. Amerikan Senatosynyň, Milletler Ligasynyň gurulmagyna garşy çykmaklarynyň asyl sebäpleri hem, onuň senatorlara sala salman we olardan

maslahat soramazdan özbaşyna hereket etmegidir. Wilson senatonyň, ýada halk köpçüliginiň maslahaty we pikirleri däl-de, olaryň diňe razyçylygyny isläpdir.

Wilson “açyk diplomatiýa” adalgasyny şeýle teswirleýär: “Men açyk diplomatiýa diýemde, duygur meseleler babatynda geçirilip bilinjek şahsy we gizlin häsiýetli duşuşyklary bu usulyň durmuşa geçiriş çäginin daşynda tutýandygyny hem bellemelidirin. Meniň açyk diplomatiýa adalgasyna düşünişim, hökümetleriň, halklaryň, habary we razyçylygyndan daşary hiçhili gizlin synanyşyk etmezlikleri ýa-da jogapkärçilik almazlyklarydyr.”

Şol mesele bilen bagly ABŞ-ny öňki 8 prezidenti Duýt Eýzenhauriň pikiri hem şeýledir: “Diplomatik işleriň aglaba böleginiň ylaýta-da, ylalaşyklary ýa-da takyk netijä gelinmedik meseleleri, taraplaryň garaýyş we pozisiýalaryny wagtyndan öň halk köpçüligine bildirilmegi, duşuşyklaryň üstünligine ýaramaz täsir edýär” Wilsonyň teklipe eden açyk diplomatiýa” ýörelgesiniň köplenç, gizli duşuşyklar açyk sözleşmeler hökmünde teswirlenýändigini bellidir. Halk köpçüligine açyk alnyp barylýan duşuşyklaryň ýokarda görkezilen howplary göz önünde tutulmak bilen, bularyň diňe bir taraplaryň arasynda, halk köpçüliginiň gözegçiliginden uzakda alnyp barylmagy we bu duşuşyklaryň soňunda barylýan ylalaşyklaryň we kararlaryň halk köpçüligine mälim edilmegi makul görüldir.

B- Habarlaşma pudagynda emele gelen öňegidişikler

XIX asyryň soňunda oýlanyp tapylan telegraf, radio we telefon bilen habarlaşma pudagynda aýgtyly oňe gidişliklere eýe bolunýar. Ilçiniň öz hökümeti ýa-da döwletiň baştutany bilen gönüden-göni we wagtynda habarlaşma mümkinçiliginiň

bolmagy, wagtyň geçmegi bilen diplomatiýa wekilleriniň aýratynlyk we wezipelerini üýtgedip, diplomatik usul we tehnikada-da ähmiýetli üýtgeşmeler getiripdir. Bug gämisiniň ýüze çykmagy bilen başlaýan we tizlikli uçarlaryň tapgyryna çenli gelen aragatnaşyk pudagyndaky öňegidişlikler halkara gatnaşyklaryny tizleşdiripdir. Ylym we tehnologiýadaky bu öňegidişlikler netijesinde, bu gün indi diplomatiýa wekilleri we hökümet baştutanlary birnäçe sagadyň içinde bir ýurtdan beýleki ýurda gidip bilýär we bu hem öz gezeginde diplomatiýanyň tizligine tizlik goşýar.

Aragatnaşyk tizliginiň haýal bolan döwürlerinde diplomatik wekilleri diňe ýurtlaryndan gaýdanda, hökümetlerinden umumy aýratynlykda käbir tabşyryklary alyp bilýär, döwletara gatnaşygyň haýallygy we kynlygy sebäpli, baran ýurtlarynyň hökümetleriniň çäklerinden çykmazlyk şerti bilen diplomatiýa ýöredilipdir. Uzyn aralyk we haýal aragatnaşyk, diplomatiýa wekillerine şu günkä garanyňda, has erkin hereket etmek mümkinçiligini gazandyrýar. Hatda bu mümkinçilikden peýdalanan käbir ilçiler, bolan ýurtlarynda tutuşlaýyn öz şahsy diplomatiýasyny ýöredip bilipdirler. Meselem, 1841-1857-nji ýyllar aralygynda Osmanly döwletiniň Angliýada ilçä wezipesini ýerine ýetiren Lord Stratford de Redcliffe, 1853-nji ýylda bir osman-rus urşunyň başlamagynda esasy roluny oýnapdyr. Lord Stratford, Osman patyşasy bilen Rusýany ylalaşyklardan ýüz owürdip bilipdir, bir osman-rus urşunyň emele gelmegi ýagdaýynda, Angliýanyň osmanlylara gerekli bolan ýarag kömegini berjekdigi barada söz beripdir. Meseläniň geň tarapy hem, iňlis ilçisi bu hereketleri öz ýurduna sala salmazdan, özbaşdak hereket edip, başgaça aýdylanda, ilçä hökmünde wezipä bellenen bu uzak ýurtda, tutuş öz şahsy diplomatiýasyny alyp barypdyr.

Ýöne beýle ilçiler, kadadan çykma ýagdaýdyr. Köplenç bu döwürde ilçileriň özlerine berlen tabşyryklar we

hökümetine görkezmek gaýgysy bilen, synanyşmaga çekinýändikleri we passiw hereket edip, elindäki pursatdan peýdalanmak mümkinçiligini elden sypdyrýandyklary aýandyr.

Telegraf, radio ýaly gurallar sebäpli, ýurtlaryň arasyndaky habarlaşma we aragatnaşygyň tizlik gazanýndygy şu gün, daşary işler ministrlikleri daşary ýurtlardaky diplomatiýa wekilleri üstünde, öňkä garanyňda has berk gözegçilik edip bilýärdi. Döwrebap habarlaşma, serişdeleriniň oýlanyp tapylmagy bilen, daşary ýurtlarda wezipede bolan diplomatlaryň aýdyň garaşsyzlyklary we daşary syýasatynyň emele getirilişine täsirini ýetirme güýji azalandyr. Bu gün daşary ýurtda wezipede bolan diplomatik wekili, her haçan öz hökümeti bilen ara alyp maslahatlaşyp biler we halkara gatnaşyklardaky emele gelen her täze üýtgeşmäni öz hökümeti bilen ara alyp maslahatlaşyp gerekli tabşyryklary hem alyp biljek ýagdaýdadyr. Bu ýerde şu sorag ýüze çykýar: bu öňegidişlikler şu günki diplomaty telefonyň beýleki ujundaky kätip ýagdaýyna getirdimi? Beýle pikir bolşundan has çişirilendir. Sebäbi diplomatiýa wekilleri her wagt wezipede bolan ýurtlarynda habaryň gözbaşy we ol ýurtda bar bolan syýasy şertleriň ýa-da pikiriň akymalarynyň baş teswirleýjisi hökmündedir. Bolan ýurdynda häkimiýetiň hakykatdan hem kimiň elinde jemlenýändigini in gowy bilýän we oňa dogry baha berip bilýän hem ýene şol ýurtlardaky diplomatlardyr.

Habarlaşmanyň şu günki gazanan tizligi, karar almak, kabul etmek mehanizmini köp mukdarda diplomatik wekilleriniň elinden alyp, hökümetiň elinde merkezleşdiredir. Bu öňegidişlikleriň salýan howplarynyň biri, karar kabul edýänler hakynda karar alynýan ýurduň şertlerine tutuş nätanyş bolmagydyr. Ýöne bu howp, karar alynanda diplomatiýa wekilleriniň tekliplerini diňlemek usulyny ulanyp, ýok edip bilendir. Şu gün diplomatiýa wekilleriniň duşuşyga gatnaşýan tarap hökmünde ygtyýary azalan bolup biler. Ýöne hökümetiň

haýsydyr bir waka ýa-da üýtgeşme ýagdaýynda, her haçan onyň teswiri her pikirlenme mätäçligi bardyr. Diplomatíýa wekilleriniň bahasyna ýetip bolmajak gymmaty onuň daşary ýurtda bolmagyndan gelip çykýandyr. Habarlaşma nä derejede tiz össe-de, bolan ýurdunyň şertlerini has gowy bilýän we adamlary has gowy tanaýan bir diplomatýň, döwletara gatnaşykda möhüm roly hiç haçan inkar edilip bilinmez.

Netijede, habarlaşma tehnikasýnda emele gelen öňegidishlikler, her bir diplomatíýa wekilleriniň ne jogapkärçiligini azaltdy, ne-de wezipesiniň göwrümini üýtgetdi.

Syýasy möhletin demokratiýalaşdyrylmagy

Raýatlaryň saýlamak hukugyna eýe bolmaklary, kanun çykaryjy organlary we parlamentlary halkara syýasatyň emele getirilmegindäki paýlarynyň we güýçleriniň artmagy, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň hökümetin wezipeli adamlaryny we olaryň syýasatlaryny tankytlamakda has artyk erkinlige eýe bolmaklary ýaly üýtgeşmeler, XX asyň başynda diplomatíýanyň alnyp barlyş usulyna köp babatda öz täsirini ýetirdi.

Birinji Jahan Urşunyň önüsyrasynda “erkinlik” we “demokratiýa” adalgalary has-da ýaýramaga we uniwersal häsiýete eýe bolmaga başlapdy. Bu urşuň in möhüm netijeleriniň biri, “köçedäki adam” nukdaýnazaryndan diplomatíýanyň many we möhümligindäki emele gelen üýtgeşiklikdir. Birinji Jahan Urşunyň önüsyrasyndaky ýyllarynda, köp babatda halk üçin, hökman hasaplanan meseleleriň başynda bolan diplomatíýa, bu uruşdan soňky

ýyllarda halk köpçiliginiň meşgullanýan ugurlaryndan birine öwrülipdir. Birinji Jahan Urşundan soň, diplomatiýanyň “demokratiýalaşmagy” ugrunda 2 sany synanyşyk edilipdir:

I.

Milletler Ligasy ustawyna bu mesele babatda, goşulan maddada şeýle diýýärdi: Liganyň agzalary tarapyndan gol çekilen her bir halkara şertnama ýa-da ylalaşyk, sekretariatyň hasabyna geçmeli we sekretariat tarapyndan in gysga möhletde çap edilmeli. Sekretariatyň hasabyna geçirilmeýän şertnama ýa-da ylalaşyk hiç hili mejburi häsiýete eýe däldir.”

II.

Şertnamanyň kabul edilmegi ýörelgesi. Hökümetler tarapyndan gol çekilen şertnama we ylalaşyklaryň, mundan beýläk hem halkara parlamenti tarapyndan kabul edilmegi gerekdir. Ýöne Bjirinji Jahan Urşundan öňki döwürlerde, hökümetiň doly ygtyýarlyk beren diplomatlarynyň gol çeken şertnama we ylalaşyklary kabul edilen hasaplanylýar we aýratynlykda bir organ tarapyndan bularyň gözden geçirilmegi we kabul edilmegi üçin karar alynýar.

Syýasy durmuşyň “demokratiýalaşmagy” bilen diplomatyň işi has hem artýar. Diplomat, diňe bir öýüne garşy däl eýsem, halk köpçiligine garşy hem jogapkärçilik duýmaga başlaýar. Başgaça aýdylanda, diplomatyň eden işleri, yzygiderli ýagdaýda kanun çykaryjy organ we halk köpçiliginiň gözegçiligine bagly bolup durýar. Diplomatlar hem halk köpçiliginden täsirlenip, oňa öz täsirini ýetirmäge çalyşýar.

Ýöne “demokratiýalaşmak” diplomatiýa usulynyň hem käbir howply taraplary bar. Meselem, bu usulyň esasyalarynyň biri, halk köpçiligi faktorynyň, köplenç daşary ýurt we halklara garşy hakykaty görkezmeýän käbir ýalňyş pikirlenmä eýedigini we bu pikirleri, onuň hereket we reaksiýalaryny köp babatda ugrukdyrýandygy görülyändir. Ýöne bir diplomat daşary

syýasaty alyp barýarka, öz ýalňyş pikirleri bilen hereket etmeli dälidir.

“Demokratik” diplomatiýanyň ýene bir howply tarapy hem, bu usul düşüklaryň uzamagyna getirip, karar alynmagyny gijikdirip biler. Bir hökümdar ýa-da bir diktatoryň bvirnäçe sagadyň içinde syýasatyny düzmek we durmuşa geçirip bilmegine garamazdan, bu sistemada bu işiň amala aşyrylmagy üçin, has uzyn möhlet gerek bolýndyr. Bu hem karar almagyň wagtyny azaldýar.

C- “Uruş” adalgasynyň üýtgeýän häsiýeti

Gadymy diplomatiýa düşünjesiniň höküm süren döwründe urşa köplenç diplomatiýanyň bir şahasy hökmünde garalypdyr we diňe döwletlerarasý oňuşmazlygyň diplomatiýa arkaly çözüp bolmadyk ýagdaýynda, bu ýola ýüz tutulypdyr. Uruşlaryň, bu döwürde maksady hem-de ýer alan meýdany tarapyndan çäkli häsiýete eýedir. XIX asyrdan söweş adalgasy şeýle düşündirililýärdi: ”Söweş iki ýa-da köp sanly döwletleriň ýaragly güýçleriniň, garşysyndaky güýçleri ýeňmek we parahatçylyk şertlerini güýç ulanmak arkaly ýeňilen tarapa kabul etdirmek maksady bilen ýüz tutulan hereketdir.”

Senagat we tehnologiýa rewolýusiýa “çäkli uruş” döwri netijelendiripdir.

XX asyryň başyna çenli uruş çäkli bolmagynyň asyl sebäbiniň biri hem, köpçilik rezerwiniň juda az böleginiň söweş üçin niýetlenip aýrylmagydyr. Ýöne senagat rewolýusiýasy milli önümçiligiň agramly bölegini söweş üçin niýetläp, aýyrmaga tehniki taýdan mümkinçilik beripdir.

Döwrebap ýaraglanma ýaryşy, XIX asyryň soňky çäryeginde emele gelen harby pudakdaky oýlap tapyşlar bilen

başlanandyr. Şeýle bir söweş diňe gatnaşýan taraplaryň harby güýçlerine däl, eýsem adaty ýerli halkyň ählisine hem öz täsirini ýetirýär. Tutuş uruşda maksat, duşman güýçleriň baryny ýok etmektir.

Döwrebap ýaraglaryň güýjüniň artdygyça, tutuş söweş howpy hem ynanarlygyny we şuna baglylykda, syýasy hereketlilikini ýitirýär. Döwrebap ýaraglaryň güýji, döwleti dolnadyrmakda deňi-taýy bolmadyk bir meseläniň emele gelmegine sebäp bolýar.

Günümüzde hiç bir döwlet atom ýaragyny ulanmak bilen, bir urşa başlamak ýaly töwekgelçilige gidip bilmez. Sebäbi şeýle bir söweşiň başlamagy bir pursatda dünýäniň ýok bolmagyna sebäp bolup biler. Döwletiň söweşe başlamak babatdaky islegsizlikleri we arasyndaky oňuşmazlyklary, döwrümiziň diplomatiýa garaýşynyň esasy häsiýetini emele getirýär. Ýadro söweşiniň döwrümüzde tehniki taýdan mümkin bolmagy we adamlaryň üstündäki elhenç netijeleri, diplomatiýanyň esaslaryny başga tarapa süýşürüp, bir diplomatik rewolýusiýanyň emele gelmegine ýol açýar.

D- Täze normlar, ideologiýalar we sosialist diplomatiýa

Birinji Jahan Urşundan öňki döwürde, halkara syýasatyny dolandyryýan döwletler şol bir dili ulanýardylar. Başgaça aýdylanda bu döwürde, döwletleriň biri-biri bilen bolan gatnaşyklarynda, ähli döwletler tarapyndan kabul edilen umumy bir kanunçylyk adalgasy bar. Ideologiýalar, heniz halkara gatnaşyklary pudagynda gaty bir uly rola eýe däldir.

1918-nji ýyldan soň bolsa, bu ýagdaý köp babatda üýtgedi. Indi halkara sahnada bolan döwletleriň bir dili ulanmaýandyklary we meňzeş normlary kabul etmeýändikleri

görlüp başlandy. Ideologiýa faktory, döwletlerarasý gatnaşyklara täsir edýän we oňa täze öwüşgin berýän bir serişde hökmünde ýüze çykdy. Döwletler jemgyýetine täze goşulan döwletlere özlerini, “gadymy diplomatiýa” düzgünlerine bagly hasaplamak islemeýärdi. Bu döwletleriň agramly böleginiň köpçüliginiň koloniýa geçmişi bolandygy üçin, günbatara garşydyr. Şol wagta çenli halkara gatnaşyklarynda höküm sürýän ähli diplomatik düzgünler hem günbatarlylar tarapyndan getirilen bolansoň, garaşsyzlygyny heniz täze gazanan döwletler, umumylykda günbatarly diýip, häsiýetlendiren diplomatiýanyň garşysynda ýer aldylar. Birinji Jahan Urşundan soňky ýyllarda garaşsyzlygyna eýe bolup, Milletler jemgyýetine goşulan döwletler, we bularyň halkara pudagyna getiren normlarynyň ýanynda, halkara sahnada täze bir döwlet we täze bir ideologiýa orta çykýardy. Bu döwlet Sowet soýuzy we ýany bilen getiren “Marksizm-Leninizm” ideologiýasydyr.

Sosialist diplomatiýasynyň esaslandyryjysy Lenindir. Lenin hem, Wilson ýaly “gadymy diplomatiýa” usulyna garşy bolup, onuň ýaly gizlin diplomatiýanyň tarapdarydy. Sowet hökümetiniň ilkinji işi, Russiýa Patyşalygynyň baglaşan gizlin şertnamasyny halka mälim etmek we bulary güýçden gaçan diýip hasap etmekdi. W.I.Lenin bu mesele barada şeýle diýdi:” Şu köne dünýäniň köne diplomatiýasynda açyk we dürs gürlmegiň mümkin däldigine ynanýaryn.”

Lenin we Wilson täze döwrüň habarçysy bolupdyr. Bu iki lider hem Ýewropada hökmürowan güýç deňagramlylygyny täzeden janlandyrmagy däl-de, muňa soň bermegi maksat edinýärdi. Täze güýç deňagramlylygy ýewropa çäkleriniň ötesine geçip dünýä derjesine ýetip biljekdi. Şeýlelikde bu maksat Birinji Jahan Urşundan soň durmuşa geçirilipdir.

Lenin we Wilsoneyň ikisi-de döwletleriň arasyndaky oňuşmazlyklaryň gutarjakdygyna we ýeketäk dünýäniň amala aşjakdygyna ynanýardy. Dünýäde dowamly parahatçylygy

üpjün etmegiň ýoly birine görä uniwersal rewolusiýa bolsa, beýlekisine görä 14 garaýyş bolup durýardy.

Sosialist diplomatiýa, sosial rewolusiýanyň netijesinde emele gelipdir . Bu diplomatiýa görnüşiniň baş wezipesi sosializmiň we komunizmiň emele gelmegi we ýerleşmegini üpjün etjek halkara şertlerini emele getirmekten ybaratdyr. Başgaça aýdylanda ,sosialistik diplomatiýa, dünýäde bar bolan düzgüniň üýtgedilmegine goşandyny goşjak bir serişde bolmalydyr.

Sowetler, diplomatiýa wagtlaýyn bir gural hökmünde garapdyrlar. Dünýädäki sosial rewolýusiýa durmuşa geçýänçä, kapitalist hökümetler bilen wagtlaýyn gatnaşyklary ýola goýmakda diplomatiýadan peýdalanyndyrlar. Bular adaty diplomatiýany durmuşa geçirmegi gereksiz hasaplapdyrlar. Sowet diplomatlarynyň wezipä bellenen ýurtlaryna ýetmäge synanyşmak bilen baş maksady, halkara hyzmatdaşlygy we parahatçylygy däl-de, halkara rewolýusiýasydyr.

Şeýle bir düşünişiň netijesi hökmünde ,sowet soýuzynyň kapitalist dünýä bilen bolan gatnaşyklarynda uzak wagtyň dowamynda ynamsyzlyk we şübhe hökmürowanlyk edip , sowet diplomatlarynyň garaýşynda çakdanaşa gatylyk we üýtgemezlik görlendir.

Sowet diplomatiýasy düşünjesinde döwletler arasy gatnaşyklarynda ylalaşyk we oňşuklygyň ýerinde propaganda faktoryna has uly üns berlip , munuň netijesinde sowetleriň ulanan diplomatiýa dili , adaty diplomatiýa diliniň aýratynlyklaryndan we näbelliliklerinden arassalanyp, has göni we hüjümçil häsiýet gazanandyr.

Sosialist diplomatiýanyň beýleki döwletleriň diňe bir hökmetine däl ,gönüden göni halklaryna hem seslenmegi önlerinde maksat edip goýupdyr. Şeýlelikde , dünýädäki halk köpçüligi halkara wakalaryndan hakykatçy bir usulda habardar boljakdyr. Diplomatik kagyzlara diňe hökümetler arasynda habarlaşmaga mümkinçilik berýän gural hökmünde däl-de,

dünýäniň halk köpçiliginiň aýdyňladyjy we täsir ediji bir serişdesi hökmünde garalmaga başlapdyr.

Sosialist diplomatiýanyň iň möhüm guraly-da, halkara forumlarda halka açyk edilyän ýüzlenmelerdir. Bu gürrüňler sosialist döwrüň haýsydyr bir halkara meselä garşy bolan garaýyş we syýasatyny görkezýär we dünýä halk köpçiligine täsir etmegi maksat edinýär.

II. “Täze diplomatiýa” dolandyryşynyň esasy aýratynlyklary

A. Syýasatçylar tarapyndan alnyp barylýan diplomatiýa

Bu gün diplomatiýany alyp barmagyň iň öňde gelýän häsiýetiniň biri, diplomatiýanyň diplomatlyk käri bolanlar tarapyndan däl-de, syýasatçylar tarapyndan alnyp barylmagydyr. Soňky wagtda habarlaşma aragtnaşyk pudagynda gazanylan ösüş netijesinde, döwlet we hökümet baştutanlarynyň ýa-da daşary işler ministriniň aňsatlyk bilen daşary ýurtlara gidip, ol ýerde diplomatik duşuşyklary alyp barmaga mümkinçiligi bardyr. Bu mümkinçilik arkaly, karar almagyň möhleti hem köp babatda tizlenip, iň ýokary derejedäki syýasy liderleriň arasynda şahsy we resmi däl häsiýetde gatnaşyklar ýola goýulýar.

Häziri wagtda hem diplomatiýanyň has köp babatda syýasatçylar tarapyndan alnyp barylmagyna garamazdan, döwletleriň arasyndaky adaty diplomatik gatnaşyklary ýola goýýan, gatnaşygy saklaýan we aradaky oňuşmazlyklary we dargynlyklary azldýan hem käri diplomat bolan adamlardyr.

Diplomatlar bir döwlet adamsynyň daşary ýurda saparyndan önürti gerek bolan ähli taýýarlygy görýär. Döwlet adamsynyň saparynyň barşynda hem gerekli düzedişleri geçirýärler. Döwlet adamsyny gerekli maglumat we düşündiriş

bilen üpjün edýärler. Saparyň soňunda döwlet adamsynyň beren takyk bolmaýan sözüni ýa aýdyň bolmaýan düşündirişini hem durmuşa geçirýän diplomatlardyr.

Bir kanadaly ilçiniň aýdan şu sözleri häzirkizaman diplomatiýasyny açyk beýan edýär:” siz aýlaryň dowamynda sessiz we sabyrly bir zadyň üstünde işleýärsiňiz. Ähli zat taýýar bolanda bolsa, bir ministr gelyär we bir kagyz bölejigine altyn galamy bilen gol çekýär. Şondan soň ýurtdaky hemmeler onuň nähili giň ygtyýarlyklara eýe bolandygy we biz diplomatlara bolsa mätäçligiň ýokdugyny aýdarlar.”

B-Propaganda we diplomatiýa

XX asyrdaky uly totalitar döwletler, diplomatiýa pudagynda özüne mahsus käbir usullar işläp düzüpdiler. Bu täze diplomatiýa usullary, halkara gatnaşyklarynda propaganda faktoryna uly ähmiýet berýär we bu guraly aýratyn hem döwürimizde “beýinleriň gazanylmagy” ugrundaky göreşde ulanylandyr.

Parahatçylyk ýagdaýynda propagandany sistematik we giňden ulanýan döwletler Sowet Soýuzy we Nasist Germaniýa bolupdyr. Bu döwletleriň diplomatiýasynda propagandany ulanmaklarynyň asyl sebäbi, bularyň hereket edýän sistemany ýykmaq bilen, ýerine öz düşünişlerine görä täze düzgüni getirmek islemeklerinden gelip çykýar.

Sowet Soýuzy halkara konferensiýalary duşuşyk maksatly däl-de propaganda maksatly ulanypdyr. Nasistler hem bu usuly ulanypdyr. Halkara ýygnaqlarynda nasist wekilller we nasist dolnadyryjylar, çykyşlaryň köpüsini daşary dünýä we halk köpçüligine öz täsirini ýetirmek maksady bilen gatnaşypdyr. Gitler, hökümet baştutanlaryň halk köpçiligine edilýän daşary syýasat baradaky çykyşlarynyň örän möhüm diplomatiýa gurlaydygyna ynanýardy we maksadyna ýetmek üçin bu usuly uly başarnyk bilen peýdalanylýardy. Başgaça aýdylanda, Gitler

diplomatiýada hakyky duşuşyklaryň peýda berjekdigine ynanmaýardy.

Goebbells hem, propaganda guralyny diplomatiýada ussatlyk bilen ulanan adamlaryň biridir.

Aragatnaşyk we habarlaşma serişdeleri ösdügiçe, döwletler propaganda has uly üns berip başladylar. Bu dünýädäki halk köpçüliginiň diplomatiýa pudagynda eýe bolan uly ähmiýetiniň netijesidir.

Propaganda we halk bilen gatnaşyklar, häzirkizaman diplomatiýasynyň daşary ýurtlarda esasy borjy halyna gelipdir. Diplomat wezipä bellnen ýurdunda, öz döwletiniň pozisiýasynyň syýasatynyň propagandasyny edip, halk köpçüligini munuň dogry we esaslydygyna ynanýrmaga çalyşýardy.

Häzirkizaman köp halkara konferensiýa we duşuşyklaryň diňe propaganda maksady bilen ýygnanmagy, bu ýerde maksadyň taraplaryň arasyndaky ylalaşygy gazanmakdan öte, dünýäde halk köpçüliginiň pikirine täsir etmek isleýändigini pikiri has hem güýçlenýär. Dünýäde halk köpçüliginiň köp ugurly konferensiýa we duşuşyklarda ilki öz garaýyşlarynyň propagandasyny edýändigini, we birbirlerini günäkärleýändigini mälimdir.

Belgiýanyň öňki premýer ministrlerinden biri bolan Paul Henry Spaak bu meseledäki garaýyşlaryny şeýle beýan edýär: "Käwagt açyk diplomatiýa adalgasyny çakdanaşa öňe äkidendigimiz sebäpli we aýdan hem-de eden ähli zatlaryny halk köpçüligine mälim etmek bilen, aramyzda haýsydyr bir ylalaşyga gelmegi kynlaşdyrýandygym üçin gaýgylanýaryn. Bir döwletiň daşary işler ministriniň dünýä halk köpçüliginiň önünde ýurdunyň syýasatyny mälim edýändigini we beýleki döwletleriň syýasatyna garşy bir karara gelmezden, ertesi gün bu sözüden ýüz dönderip, "ýalňyşypdyryn" diýmek gaty kyn geler.

Ç- Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri we diplomatiýa

Häzirki döwürde köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen diplomatiýa arasyndaky örän ýakyn we berk bir bag bardyr. Her gün ýerli gazetleri gözden geçirmek, häzirki döwürde ilçihananyň esasy wezipeleriniň biridir. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bolmasa ilçihananyň maglumat ýygnamagy kynlaşýar. Haýsydyr bir paýtagtda ýerleşýän žurnalistleriň ýurtlaryna iberýän habarlarynyň, ilçileriň berýän hasabatlaryna görä, hökümetiň syýasatynyň emele getirilmegine göni täsir edýär. Diplomatlaryň hasabatlarynyň ähmiýeti bularyň ýygnaýan maglumatlary bahalandyrmaklaryndan we teswirlemeklerinden gelip çykýar. Diplomatlar gazetlerde ýer alan habarlary bolan ýurtlarynda höküm sürýän syýasy, sosial we ykdysady ýagdaýyň çäklerinde bahalandyryýar we teswirleýär.

Bu gün diplomatiýa sferasynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleri we diplomatiýanyň arasynda iki ugurly bir maglumat alyş çalşygy bardyr. Yöne tejribede, beren zadýndan has köp zady yzyna almak isleýändigine düş gelýäris. Adaty ýagdaýa görä hereket edýän diplomat, täze we örän möhüm maglumatlary köpçülige habar bermezlige çalyşýar. Ähli möhüm düşündirişleriň daşary işler ministrligi, daşary işler ministri ýa-da premýer ministr tarapyndan berilmegine garaşylýandyr.

“Açyk diplomatiýa” usulynda, köpçülikleýin habar beriş serişdelerine öň berilmedik mümkinçilikler berlendir. Mundan beýläk, žurnalistleriň wezipeleriniň agramly bir bölegini dünýäniň dört künjeginde alnyp barylýan diplomatik duşuşyk we konferensiýalara tomaşa etmek we bularyň bir tankydyňy we çözümini durmuşa geçirmek eýeleýär.

Her bir halkara duşuşyk ýa-da konferensiýanyň soňunda diplomat, köpçülikleýin habar beriş serişdelerine duşuşygyň

resmi teswirini mälim edýär. Hakykatda köp zat aýdylan gizlin saklanandyr. Ýöne aýdylan zatlardan zehinli žurnalist duşuşygyň barşy bilen bagly ähli maglumata düşünişip biler. Düşünenlerini halk köpçüligine mälim eder. Duşuşygyň soňunda, duşuşan taraplar we žurnalistleriň arasynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleri niň ýygnaýy hem geçirilip bilner. Bu ýygnaýlaryň barşynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, duşuşyklar bilen bagly gerekli maglumatlary edinip bilerler.

Köplenç munuň halk köpçüliginiň pikiriniň sekillenmeginde örän uly täsiri bardyr. Käwagt žurnalistleriň ýazan makalalary, diplomatik hasabatlar ýa-da duýduryşlar has köp aýdyňlaşdyryjy we maglumat beriji häsiýetde bolup biler. Diplomatýa we halk köpçüliginiň arasyndaky göni bag, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri tarapyndan emele getirilýär. Ine hut şu sebäpli diplomatlar, köplenç habar beriş serişdelerine gözegçilik etmäge we halk köpçüligine şu ýol bilen täsirini ýetirmäge çalyşýar.

Ýurtlaryň arasyndaky diplomatik wekilçilikleriň gurluşynda bolan köpçülikleýin habar beriş ataşeleriniň esasy wezipesi, diplomatik wekili bolan ýurdunyň halk köpçüligine maglumat bermek, bu ýurduň ýerli we daşary ýurt habar beriş serişdelerinae bagly bolanlar bilen habarlaşmak we bulara täsir etmekden ybaratdyr.

Aýratynlykda bular, käbiriniň soraglaryna jogap bermäge çalyşýar we ýurtlaryň syýasat we garaýyşlarynyň, bilýän ýurdundaky halk tarapyndan ynsanperwerlik bilen garşy alynmagy ugrunda gaýrat edýärler.

Ç- Ykdysady-sosial meseleler we diplomatiýa

Häzirki wagtda halkara gatnaşyklarynda ykdysady faktoryň ähmiýeti ulydyr.

Güýç faktorynyň , döwletlerarasý gatnaşyklarda bu gün hem ähmiýeti azalan däldir. Ýöne döwrümüzde bu adalganyň harby tarapyna görä, ykdysady tarplary has öňe gidendir. Sebäbi indi halkara meselelere harby çözümler tapmak, tehnologiýada soňky ýyllarda görülýän çalt depginli ilerlemeler we öňegidişlikler netijesinde, boldugyça çekinjeň we howply ýol bolmagynda galýar.

Daşary syýasat, bu gün diňe parahatçylyk we howpsyzlygyň goralysy bilen bagly däldir. Daşary syýasat şol bir wagtda hal ýagdaýy gowulandyrmak bilen hem baglydyr. Ykdysady we sosial hyzmatdaşlygyň üsti bilen hal-ýagdaýyň gowulandyrylmagy, BMG sistemasynyň meşgullanýan meseleleriniň uly bölegini emele getirýär.

Şu gün halkara konferensiýalaryň meselelerine göz aýlajak bolsak, bularyň agramly böleginiň ykdysady we sosial meselelerden emele gelýändigini görýäris. Bu hem ylaýta-da ykdysady we sosial meselelerde dünýä döwletleriniň üstünliklerini biri- birine subut edýär.

Bu gün dünýäde bar bolan baý we garyp ýurtlaryň arasyndaky tapawut, dünýäde parahatçylyga howp salýan uly bir meseledir. Şu sebäpli döwletler diplomatiýalarynda ilki bilen ykdysady we sosial meselelere we olaryň çözülişine ähmiýet beripdirler.

Bütin bu öňegidişligiň netijesinde, häzirkizaman diplomatiýasy gitdigiçe artýan ölçegde ykdysady we sosial meseleleri bilen meşgullanmaga mejbur bolupdyr. Häzirkizaman diplomaty söwda bilen hem gyzyklanmalydyr. Diplomatlaryň edýän işleri her tarapda tankytlanypdyr we “möwritini ýitirdi” diýilýänçä, diplomatiýanyň söwda ugry her wagtyndan has öň plana çykýar. Diplomatlary, umuman, bar bolmaklygyň sebäbini we esasyny şu faktora baglap, wagtlaryň agramly bölegini ýurtlaryň daşary satuwyny ösdürmäge sarp edýärler.

Ýurtlaryň arasyndaky gatnaşyklaryny ösdürmekdäki borjuna ýerine ýetirýärkä, diplomatlar hem dürli firmalaryň talaplaryna jogap berip , täze söwda mümkinçiliklerini derňeýäler. Şeýle jogapkärçilik adaty diplomatlar açın adatdan daşary ýagdaýdyr. Diplomatlar söwda ulgamundaky telekeçilere kömek edýär, ýol görkezýär we bolan ýurtlaryndaky ykdysady şertler barada olara doly maglumat berýär. Şeýle-de senagat sergilerini gurnamak olaryň möhüm borçlarynyň biridir.

Şu gün ykdysady we söwda meselesiniň halkara gatnaşyklarynda ýeten möhüm orny netijesinde, häzirkizaman diplomatlarynyň ykdysady we söwda ugurlaryny has çuň öwrenmekleri gerekdir. Meselem, köp ýurtlarda daşary işler ministrlikleri diplomat saýlanda, bularyň hukuk we taryhy bilmeklerinden köp, ykdysadyýeti bilip bilmeýändiglerine ähmiýet berýär.

Diplomatiýanyň alnyp barylmagynda söwdanyň ähmiýeti, köp babatda geçmişe dolanmaga yşarat edýär. Bilşimiz ýaly, döwrebap diplomatiýanyň gözbaşy bolan Wenesiýa diplomatiýa guramasy başynda söwda guramasydy. Angliýanyň ýakyn we uzak gündogardaky diplomatiýa wekilçilikleriniň esasynda hem söwda bähbitleri ýatyr. Ýöne ilçileriň, hökümdarlaryň şahsy wekilleri hasaplanan döwürlerinde söwda diplomatiýa meýdanynyndan aýrylýar.

Ikinji Jahan urşunyň başyna çenli, diplomatlar, umuman, söwda ýa ykdysady meseleler bilen meşgullanmagy öz wezipeleriniň bir bölegi hasaplamagydy. Häzirkizaman diplomatynyň baş wezipesi bolsa, ykdysady meselere hasabat taýýarlamak söwda syýasatynyň emele getirilmegi we ara alnyp maslahatlaşylmagyna kömek etmektir. Bu ýagdaý syýasat, ykdysadyýet we söwdanyň arasynda bir çäk goýmagyň kynlaşandygynyndan gelip çykýar.

III- Köpugurly diplomatiýa (Parlamentar diplomatiýa)

Täze diplomatiýa usuly köpugurlydyr. Birinji Jahan Urşundan öň bolan we dowamly bolmaýan häsiýete eýe bolan köpugurly diplomatiýa usuly, ýerini bu uruşdan soňky dowamly konferensiýa diplomatiýasyna beripdir.

Birinji Jahan Urşundan soň gurulan we uniwersal häsiýete eýe bolan Milletler Ligasy Guramasy bilen, döwletler arasyndaky syýasy meseleleriň ara alnyp maslahatlaşylmagynyň netijesinde täze bir usulyň ulanylmagyna geçilipdir. Ine, halkara gurmalary tarapyndan alnyp barylýan dowamly konferensiýalar diplomatiýasy usulyna, günbatar ýazyjy we alymlaryň köplenç, “parlamentar diplomatiýa” adyny berendikleri görülýär. Munuň asyl sebäbi, halkara guramalarynyň işleýiş usuly bilen, halk parlamentiniň işleýişiniň arasyndaky meňzeşliklerdir.

Parlamentar diplomatiýa diýip, atlandyrylýan diplomatiýa usuly, 4 sany aýraýnlyga eýedir. Bularyň birinjisi, jogapkärçiligi wagtlaýyn (ad hoc) konferensiýalaryna görä, has köp dowamly guramanyň bar bolandygydyr. Ikinjisi, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen, duşuşyk we dawalaryň halk köpçüligine ýetirilmegidir. Üçünjisi, duşuşyklaryň alnyp barylmagyny aňsatlaşdyrmak üçin öňden ulanylan usullaryň ulanylmagy we iň soňkysy bolsa, kararlaryň ses berlişik esasynda alynmagydyr.

A- Parlamentar diplomatiýa usulynyň esasy oňaly taraplary

“Parlamentar diplomatiýa” halk köpçüligine açyk bir diplomatiýa görnüşidir. Halkara guramalarda bar bolan halka açyk duşuşyklar, dünýäniň ähli möhüm meselelerini

adamzadyň gözüniň önünde goýýar. Döwletleriň doýmazlygy, talaplary, gaýgylary we garaşykda bolmaklary bu halka aýdylyşda öz beýanyny tapar we ýene şu ýerde döwletleriň syýasatlary we ileri tutýan maksatlary netijesinde halk köpçüliginde emele gelen reaksiýalar ulanylýar.

Şeýlelikde, dünýä halk köpçüliginiň dürli halkara meseleleri babatda reaksiýa we garaýyşaryny bilip, olara ters düşjek kararlaryň alynmagynyň önüni alýar.

“Parlamentar diplomatiýa” usulynyň ýene bir oňyn tarapy, halkara guramalarda alnyp barylýan duşuşyklarda, taraplaryň diňe belli bir oňuşmazlygyň tarapdary bolan döwletin däl-de, ol gurama wekilçilik edýän döwletleriň bar bolmagydyr. Şeýlelikde, duşuşyklarda belli bir meseläniň çözülmeginde bähbit gözleýän döwletleriň däl-de, eýsem beýleki döwletleriň gatnaşyp bilmekleri we duşuşyklary gönükdirýän başga bir faktor hem, döwletleriň halkara abraýynyň we bähbitleriň goralmagyna derek, parahatçylygyň üpjün edilmegi we goralmagy bolup durýar. Şeýle-de şeýle duşuşyklarda, ylalaşmaýan döwletleriň garşysyndaky döwletleriň däl, eýsem halkara guramalaryna wekilçilik edýän we bulara gatnaşýan döwletleriň meselä bolan garaýyň we reaksiýalaryny göz önünde tutmaklary we şuna laýyklykda, syýasatyny alyp barmagy gerekdir.

Halkara guramalaryna getirilen oňuşmazlyk meselelerine bu forumlarda çözümler tapylmasa-da, döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň kesilmegine we urşa çenli alyp gidip biljek ýagdaýlaryň az möhletleýin hem bolsa, önüni almagyň mümkin bolmagydyr. Köpugurly diplomatiýa usuly, döwlet adamlaryna bir-birini ýakyndan tanamak we bir-biriniň syýasat we garaýyşyna hormat goýmak mümkinçiligini döredýär. Şeýlelikde kä halatlarda taraplaryň arasynda aýlardan bäri

dowam edip gelýän bir sagatlyk duşuşyklar köplenç olaryň arasyndaky bar bolan ýazmaça habarlaşmakdan has täsirlidir.

Halkara guramalary tarapyndan alyp barylýan köpugurly diplomatiýa usulynyň , halkara meselelere we oňuşmazlyklara bir çözüň tapmakda, gönüden-göni bolmasa-da peýdasy bardyr. Halkara forumlarda emele gelen köpçülik saýlawlary, bu forumda ara alyp maslahatlaşylýan oňuşmazlyga wekilçilik edýän döwletleriň ünsüni bularyň arasyndaky güýç ulanmagy çözmekleri barada olara pikir berer. Mundan has wajyp zat bolsa halkara guramalar, bu guramalara getirilen oňuşmazlyklara gatnaşýan döwletleriň arasynda ikiçäk we gönüden-göni duşuşyklaryň geçirilmegini esas taýýarlaýar .

Aýratyn hem köpugurly diplomatiýa, halkara dawlara gatnaşýan döwletleriň , halkara guramalaryň ylalaşdyrmak we arany tapmak wezipelerinden peýdalanmagyna mümkinçilik berýär. Mysal hökmünde BMG-iň baş sekretarynyň şu hili wakalaryna gatnaşandygyny berip bileris.

“Parlamentar diplomatiýa” usulynyň , aýratyn hem käbir meseleleri ara alyp maslahatlaşmakda köp peýdasy bardyr. Meselem, adam hukuklary, ýaragsyzlanmak, tebigy hapalanma we umumy howupsyzlygy üpjün edilmegi ýaly ähli döwri gyzyklandyrýan uly ölçegli meselelerde ýa-da döwletleriň arasyndaky gatnaşyklary sazlaşdyrýan esasy şertnama we ylalaşyk baglanşmak meselelerinden bolşy ýaly. Munuň sebäbi hem döwletleriň göniden-göni halky bähbidi bilen bagly bolmaýan meselelerde ylalaşyga gelmäge has ýakyn bolmagydyr.

“B-Parlamentar diplomatiýanyň” esasy oňaýsyz taraplary

“Parlamentar diplomatiýa” usuly aňsatlyk bilen propaganda guralyna öwrülip biler. Döwletler amala aşyran, halkara forumlaryny öz aralaryndaky meseleleri çözmegiň tersine köp öz garaýyş we syýasatlaryny propagandirlmek üçin ulanýar, başgaça aýdylanda, şunuň ýaly häsiýetli köp ugurly diplomatik duşuşyklaryna gatnaşýan döwletleriň baş maksady, ara alnyp maslahatlaşylýan meselä çözüml tapmakdan öte, halk köpýüligine täsirini ýetirmek bolup durýar.

Bärde Hindistanyň premýer ministri J. Nehrunyň 1949-njy ýylyň mart aýynyň 22-sine eden çykyşyny bellemek gerek: “Belli bir möhletiň dowamynda ähli daşary işler ministirleriniň sessizligini saklamagy dünýämiz üçin peýdaly boljakdyr. Daşary işler ministirleri ýa-da bularyň wekilleriniň BMG ýa-da beýleki halkara guramalarynda eden daşary syýasat barada çykyşlary dünýä peýda ýerine zyýan berýär. Men hem Açyk diplomatiýanyň tarapdary bolup, bu diplomatiýanyň gowy esaslara daýanýandygyna ynanýaryn; ýöne açyk diplomatiýanyň, taraplaryň arasyndaky dawa we günäkärlemege öwrülen ýagdaýynda şeýle diplomatiýanyň dünýäde parahatçylygy gorap saklamakda hiç hili peýdasynyň ýokdugyna ynanýaryn. Şeýle ýagdaýda, diplomatiýa, diplomatiýa bolmak aýratynlygyny ýitirip taraplaryň biri-birine garşy gaty we gödek dil ulanýan dawasyňa öwrülýär”.

Belgiýanyň premýer ministri Paul Henry Spaak hem 1948-njy ýylda eden çykyşynda, BMG-da geçirilen duşuşyk we jedelleleriň, käbir döwletler tarapyndan propaganda maksady bilen ulanylýandygyny şeýle belleýär: “BMG-da çykyş edýän delegasiýalar, wagtyň geçmegi bilen örän ünsli bir diňleýji jemgyýetine seslenýändigine, sözleriniň ýüzlerçe žurnalistler we habarçylar tarapyndan dünýäniň dört bir ýanyna

iberilýändigini we gürrüňleriniň millionlarça adamlar tarapyndan okanýandygyna göz ýetirdiler. Ine şu göz ýetiriş hem olaryň çykyşlaryna propaganda faktoryny has köp ulanylmagyna getirdi. Bir halk propaganda başlasa, beýleki halklaryň propaganda garşy hereket etmegi önüni alyp bolmajak ýagdaýdyr”.

Halkara guramalarynda kararlaryň köplenç sesleriň köplügi netijesinde alynmagy “Parlamentar diplomatiýa” usulynyň beýleki bir howply ýagdaýyny emele getirýär. Şeýlelikde alnan karara garşy we “WETO” ýaragy bolan güýçli azlyk we bulara garşy öz sesleri bilen azlygy ýeňmäge çalyşýan köplük orta çykýar. Bu bolsa dünýäniň parahatçylygy jähtinden seredeniňde, umyt beriji bir ýagdaý dälidir. Sebäbi azlyk köpçüligiň kararyny kabul etmeýär, emma köplügiň hem karary berjaý etdirmäge ýeterli güýji ýok. Şeýlelikde, ne azlygyň ne-de köplügiň peýdasyna ýa-da garşysyna ses bermegi saýlawla täsirini ýetirmeýär.

Köpugurly diplomatiýany tankytlaýanlaryň pikirleri şeýledir:” Halkara guramalarynda kabul edilmegine garamazdan, hiç haçan durmuşa geçirip bolmajak kararlar barada ses ýygnamaga çalyşylmagydyr.“

“Parlamentar diplomatiýany” amala aşyrmakda, çözügüt gözlenýän meselä, umuman has düýpdäki we esasdaky meseläniň ýa-da bütinligiň bir bölegi ýaly däl-de, bulardan aýratynlykda özbaşdak mesele ýaly garalmagydyr. Aslynda halkara guramanyň önündäki her bir mesele, has düýpde bar bolan meseläniň bir bölegidir we esasdaky meselä çözümläp tapylmasa, onda ol meseläni hem düýpli çözüp bolmajakdygy mälimdir. Ine, bu hem “parlamentar diplomatiýanyň “ beýleki bir şübhelili tarapy emele getirýär.

“Parlamentar diplomatiýada” esasy orna eýe bolan faktoryň biri hem, köpçülikleýin habar beriş serişdeleridir. Halkara konferensiýa we guramalarynda bar bolan duşuşyklaryň alnyp barlyşy, soňunda barylýan netijeler, taraplaryň duşuşygynyň barşynda, garaýyş we pozisiýalary, her ýurduň duşuşyk geçjek ýerine iberýän habar beriş serişdeleri tarapyndan öz halk köpçüligine ýetirilýär. Radio we telewizor ýaly köpçülikleýin habar beriş serişdeleri halky maglumatlandyrmakda uly rola eýedir. Emma köpçülikleýin habar beriş serişdeleri niň garaşsyz we dogry şekilde habar bermegi gerekdir. Ýogsam, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hal köpçüligini ýalňyşdyrýar. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň köplenç halkara konferensiýa we guramalarynda ýer alýan duşuşyklar we jeddeleri, bularyň höweslendiriji we dramatiki taraplaryna ähmiýet berip, halk köpçüligine ýetirmegi gerekdir. Bu bolsa, çekindirýän hereketdir. Sebäbi şeýle bir hereket, dawalaryň meýdanyny giňeldip, onuň halkara konferensiýalar ýa-da halkara guramalar tarapyndan çözülmäge bolan islegini azaldýar.

Ç- “Parlamentar diplomatiýanyň” amala aşyrylyş usuly.

Dowamly wekilçilikler

Garassyz we özygtyýar döwletleriň wekilçilik edýän halkara guramalary, agza döwletler bilen garşylykly diplomatik wekil alyş çalşygyny bolmazlar. Bu guramalarda, döwletler halkara gurama bellenen hemişelik diplomatiýa wekilleriniň üsti bilen wekilçilik ederler.

Her agza döwletiň, halkara guramanyň, merkezinde bellenen hemişelik wekilçiligi, (dowamly missiýasy) bardyr. Hemişelik wekilçiligiň başynda duran adamlar hemişelik wekillerdir. Hemişelik wekil, köplenç, ilçeleriň arasyndan saýlanyp, ýanyndaky orta derejeli ilçiler, maslahatçylar, birinji, ikinji we üçünji derejeli kätipler, beýleki daşary işler ministrligindäki döwlet işgäleri bardyr. Hemişelik wekiller,

köplenç, bu wezipelerine iki ýa üç ýyllyk möhlet bilen bellenyärler.

Halkara guramalarynda işleýän delegasiýalar ýa-da wekiller, özlerini bu wezipä bellän döwlete wekilçilik edýär. Bularyň amala aşyran hereketlerinde, döwletler tarapyndan wezipä bellenen hemişelik diplomatiýa wekilleriniň alyp barýan işleriniň arasynda köp meňzeşlik bardyr. Meselem, ikitarplaýyn duşuşyklaryň üsti bilen, umumy bähbitleriň goralmagy we ösdürilmegu ýa-da bolan ýerlerinde gerekli derňemeleri geçirmek ýaly. Ýöne halkara guramalarynda işleýän hemişelik wekiller, bar bolan ýurtlarynda ýaşayan öz raýatlaryň bähbitlerini goramak we bolan ýurdy hakynda maglumat edinmek borjy ýokdur. Döwletlere we halkara guramalara bellenen hemişelik diplomatiýa wekilleriniň alyp barýan işleriniň arasyndaky tapawut şundan gelip çykýar.

Hemişelik wekilleriniň we Delegasiýalaryň Esasy Wezipeleri:

- a) Duşuşyk we Parlamentçi çäre.
Hemişelik wekilleriniň we delegasiýalaryň wezipeleriniň ilkinji yeriniň hatarynda bularyň garamagynda bellenen halkara guramalarda duşuşyklar geçirmek we duşuşyklaryň netijesinde, gerekli karara gelmekligi üpjün etmek maksady bilen, parlamentçi çäreleri alyp barmak bardyr.
- b) Milli syýasatlaryň we Taktikalaryň anyklanmagy.
Halkara guramalardaky yzygiderli wekilleriniň we delegasiýalaryň ilkinji wezipesi bularyň ýurtlarynyň milli syýasatlarynyň kesgitlenilmeginde maslahatçy wezipesini alyp barmaklygydyr.
Daşky syýasatdaky kararlaryň berilmeginde, yzygiderli wekilçiligiň agzalary hökümetlerine gerekli maslahatlar

berip bilerler, sebäbi bularyň birnäçe hakykaty öz ýerinde ölçemäge mümkinçiligi bar. Şeýle hem halkara guramadaky beýleki döwletleriň hemişelik wekilliklerine we delegasiýalarynyň garaýyş we syýasatlary bilen baglanyşykly gönüden-göni we iň dogry maglumata eýe bolup bilýärler. Iç ýüzünde köplenç, hemişelik diplomatiýa wekilleriniň belli bir daşary syýasat kararyna gelinmegine degişli beren teklipleriniň hökümetleri tarapyndan gözöňünde tutulmagy we ähmiýet bilen ölçenilendigine şaýat bolunandyr.

Milli syýasatlaryň halkara guramalarda alnyp barylmagy bilen baglanyşykly usullaryň häsiýetlenmegi ygtyýary bolsa gönüden-göni bu guramalardaky wekilçiliklere we delegasiýalara berilendir. Mysal üçin; bir ýurduň belli bir tema degişli syýasatyndan ýa-da bu syýasatdaky haýsydyr bir üýtgeşiklikden beýleki döwlet wekilleriniň haçan habardar ediljegi, özüne berilen ygtyýaryň çäklerini geçmezlik şerti bilen, beýleki döwletiň wekilleri bilen alnyp barylýan duşuşyklarda nämelerden geçilip bilinjekdigi ýaly temalarda, hemişelik wekilleriniň özleriniň karar almaga ygtyýary bardyr.

c) Jemgyýetçilige täsir etme.

Halkara guramalarda bar bolan duşuşyklar we jedeller dünýä jemgyýetçiligine açykdyr. Şol sebäpli bu ýerde bar bolan duşuşyklar we jedellerde duşuşygy ýa-da çykyş edijiler ilki bilen dünýä jemgyýetçiligine ýüzlenýärler we olara täsir etmäge, öz taraplaryna çekmäge çalyşýarlar. Döwletiň halkara guramalardaky hemişelik wekilleri we delegasiýalary hem işleriniň uly bölegini bu tema bagyşlaýarlar we dünýä jemgyýetçiligine täsir etmek we tarapdar çekmek üçin halkara guramalary iň täsirli ýagdaýda ulanmagyň

ýollaryny agtarýarlar. Dünýä jemgyýetçiligine täsir etmekde delegasiýa agzalarynyň ellerindäki iň täsirli şu işde, halkara guramalarynyň her dürli geňeşler we komitetlerinde eden çykyşlary bolup durýar.

Halkara guramalarda çykyşy taýýarlamak diýseň kyn işleriň biridir. Çünki bu çykyşlarda birden köp halka we hökümete ýüzlenilýar.

Birnäçe çykyş, esasanam döwletleriň unumy syýasatyny görkezýän sözler ilki bilen keseki ýurduň jemgyýetçiligine täsir etmek maksady bilen taýýarlanylýar. Halkara guramalarda bar bolan çykyşlar we jeddeler metbugat, radio we beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdeleri arkaly dünýäniň her künjegine ýaýraýar.

Halkara guramalarda edilen çykyşlaryň habar beriş serişdeleriniň wagtynda habardar edilmegi we bulara çykyşlar bilen baglanyşykly dogry we hakyky maglumatyň berilmegi zerurdyr. Şol sebäpli, bir näçe delegasiýada metbugat şahamçalary hem bar we bular dünýäniň habar beriş serişdelerine ýetirilmegi zerur bolan metbugat bülletenlerini taýýarlamağa jogapkärdirler.

Halkara guramalarda bar bolan çykyşlar бүтін dünýäniň ünsüni özüne çekýänligi sebäpli döwletler möhüm halkara meselelerine degişli garaýyşlaryny ýa-da umumy syýasat baradaky garaýyşlaryny bu ýerde ýüze çykarmagy makul bilýärler. Muny ýurtlarynyň iň ýokary derejeli hökümet ygtyýarlylary, ýagny daşary işler ministrleri, hökümet ýolbaşçylary, ýurt ýolbaşçylary ýa-da beýleki meşhur adamlaryň üsti bilen ýerine ýetirmek isleýärler. Halkara aýratynlygy bolan möhüm teklipler köplenç, döwletleriň döwlet ýa-da hökümet başlyklary tarapyndan BMG-da öňe sürülýär. Mysal üçin Sowet Soýuzy dünýäde umumy we

dolulygyna ýaragsyzlanmak baradaky teklibini, 1959-njy ýylda Hruşýow tarapyndan Umumy Geňeş ýygnaгыnda öňe sürdi.

Ç. Habar toplama.

Halkara guramalarynda hemişelik özüni tanatmaklygyň möhüm bölegini şol guramadaky beýleki alyp baryjylaryň pikirleri, syýasatlary tutýar. Başga bir delegasiýanyň belli bir kynçylyklaryna garşy önünden habar toplamak, diňe bir onuň garşysyna goýuljak syýasatyň anyklanmagyna kömek etmän, eýsem şol bir wagtda döwletleriň arasyndaky ylalaşyga gelmeklige- de uly kömek edýär.

Halkara guramalarda geçirilýän duşuşyklar hem şol ýurtlaryň arasyndaky syýasy gatnaşyklarynda bolýan özgerişliklerden habarly bolmagyň esasy ýoludyr.

Halkara gurnaklara başlan guramalaryň, beýleki döwletleriň dürli kynçylyklara garaýşy we syýasata degişli toplan maglumatlary we şol maglumatlary alyp baryjylar tarapyndan berlen bahalary, hökümetiň daşary syýasatlarynda üns berilmeli iň möhüm zatlar bolup durýar.

D. Halk bilen gatnaşyk.

Halkara guramalaryndaky delegasiýalar halkyň karary bilen gös- göni baglanyşyklydyr. Halk köpçüligi delegasiýalaryň halkara guramalarda alyp barýan syýasatynyň her ädiminden habarly bolamak isleýär. Birnäçe hökümet daşyndaky guramalar Birleşen Milletlere gözegçi goýberýärler. Bu

gözegçiler, Birleşen Milletler Sekretarýatynyň döwlet işgärleriniň we Birleşen Milletlerdäki başga delegasiýalaryň dürli halkara meselelerine bolan garaýyşlaryny öwrenmäge çalyşýarlar, gyzyklanar temalary delegasiýanyň agzalary bilen gürründeşlik ýollaryny gözlärler. Köplenç, şeýle guramalaryň üsti bilen Birleşen Milletlerdäki özgerişikler halk köpçüligine ýetirilmekde we şu ýol bilen halkyň muňa bolan garaýyşy öwrenilmelidir.

Birleşen Milletler, Amerikanyň Birleşen Ştatlary we beýleki döwletleriň hökümet guramalarynyň we Nýu-Ýorka gelen zyýaratçylaryň köp bölegi üçin ilkinji ugralýan ýer hökmüne geldi. Birleşen Milletlere gelen myhmanlar, umuman, öz ýurdunyň delegasiýalary, başga döwlet delegasiýalary ýa- da Sekretariýatyň jogapkärleri tarapyndan käbir temalarda açylmak isleýärler. Bu ýagdaýda, başga döwlet delegasiýalary, şol bir toparyň garşysynda gürründeş bolmaga mejbur bolýarlar.

Käwagtlarda Birleşen Milletlerdäki delegatlardan, bularyň Birleşen Milletleriň daşyndaky käbir möhüm guramalaryň ýa- da toparlaryň ýygnaclarynda gürründeş bolmaly ýa- da radio we telewizor programmalarynda çykyş etmekligi islenýär. Radio we telewizor programmalarynda çykyş etmek delegasiýanyň baştutanlary ýa- da agzalary üçin örän möhümdir, çünki bular arkaly halk köpçüligine ýüzlenmäge mümkinçilik gaanýarlar.

Halk bilen gatnaşyklar temasynda halkara guramalardaky delegasiýalara düşen örän möhüm jogapkärçiligiň biri- de, olaryň halkdan alan köp sanly hatlaryna jogap bermekleridir. Mysal üçin, Birleşen Milletlerdäki Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň delegasiýasy her gün ortaça 200 sany haty almagydyr. Bu hatlar 2 sany esasy bölege bölünýärler:

- 1) Delegasiýalaryň Birleşen Milletlerde gören syýasatlaryny goldaýanlar ýa- da olara garşy bolanlar;
- 2) Maglumat ýa- da has giňden düşündirilmegini isleýänler; Delegasiýalar bu hatlary wagtynda we jikme- jik görnüşde jogaplamaga çalyşýarlar.

E) Hödürleme.

Halkara guramalara baş goşan hödürlenme ýa- da delegasiýa agzalary, özlerini bu jogapkärçilige çekýän döwletleri hödürlemekde borçludylar. Döwletleriň halkara guramalarda üstünlikli görnüşde hödürlenip hödürlenmedikleri, köplenç bu döwletleriň halkara guramalarydaky hemişelik hödürlenme agzalarynyň adamsöwpetçiligine, başgaça aýdanymyzda bularyň manyly baha bermegine we dogry garaýşyna şeýle-de dogry netije çykaryp bilýänligine ýa- da bilmeýänligine baglydyr.

4.“Sessiz Diplomatiýa”.

“Sessiz Diplomatiýa” söz birligini ilkinji gezek orta atan Birleşen Milletleriň öňki Baş Sekretarlaryndan Dag Hammarskjolddyr. Hammarskjold, bu diplomatiýa temasyndaky pikirlerini şeýle beýan edýär: ”Duşuşyklardan garaşylýan iň gowy netijeler, olaryň dolulygyna halk köpçüligine aýyk bir görnüşde pikir ýöredilmesi ýagdaýyna eýe bolmaz. Duşuşyklaryň her derejesiniň halk köpçüligine aýyk- aýdyň bolmagy taraplaryň halk köpçüligini ulanma tendensiýalaryna ýol açjakdyr”.

“Parlament diplomatiýasy ”nyň kesgitlenmesi

Häzirki zaman dünýäde daşary gatnaşyklary, geçmişde bolsy yaly, indi diňe bir milletiň başga bir milletler bilen pikirleri alyş çalyşmakda amala aşyrylyp bilinmez. Birnäçe

milletleriň arasyndaky häli-şindi duşuşyklary bilen ýöredilen köptaraplaýyn diplomatiýa , bu gün bir hakyky ýagdaýy alandyр. Halkara guramalar, häzirkі döwür diplomatiýasynyň gaty wajp bir bölegini emele getirýär. Bular, şol wagytda ikitaraplaýyn diplomatik gatnaşyklary bolmadyк milletler arasynda aragatnaşык baglanyşык üpjün edýärler.

Döwrümüzde dünýä döwletleri gitdigiçe bir-biri bilen has hem garaşly bir ýagdaýa gelýärler. Bu gün dünýäde hiç bir döwlet ykdysadyýetiniň galmagynda we ösmeginde özi keseki döwletlerden gizläp bilmez. Bu ösüşiň netijesi, günümüzdeki indi halkara soraglaryň döwletleriň ýeke ýekeden bir çözgüt tapmaklarynyň gaty kynlaşandyгы hat-da mümкçiliksiz bolandyр. Halkara soraglaryň kynlyгы şeýle bir ara gelip bu soraglaryň bir çözüşini gözlemeklerini bir kynчылык yagdaýyna gelipdir. Mysal üçin, daş töweregiň hapalanmagy, ilat sanynyň ösmegi, dünýä maşabynda işsizlik ýaly ähli döwletleriň birleşip gyzyklandyryan soraglarynyň çözülmeginde köp taraply ýa da parlament diplomatiýasynyň has hem üstünlükli bolandyгyny görmek bolar. Dünýä döwletleriň arasynda günümüzdeki parahatlyк indi hakykatdanam “bölünmejek” bir ýagdaýdyр. Mysal üçin, Ortagündogardaky nebit öndürýän döwletleriň edip biljek bir önüni alyşы, Ýaponiýadan Amerikanyň birleşen şatlaryna çenli uzaýan bir näçe döwletiň ykdysady we hatta syýasy ykbalyny uly ölçegde täsir edip biler.

Bir halkara toplумыň döremegine ýol açып biljek ýagdaýdaky bir ösüşlere garşы, döwrümüzde agalyк edýän topar entäk bir dünýä döwletiniň ýa da bir dünýä hökümetiniň gurulmagyndan örän uzaktdыр. Bu gün dünýä politikasynyň esasy birligi “halk”dyр we bu element agalyк her haýсы bir görnüşte niyetleýen bir karary halkara ugurda amala aşыrmak mümкинçiligi yokdyр. Dünýä maşabyndaky bir syýasy guramanyň, entäk milli döwlet derejesine göçүp bilmedigini

görkezýär; başgaça aýdanymyzda, beýle bir guramanyň ykbaly, milli döwletiň ykbalyna baglydyr.

Halkara guramalaryň bolmagyna garamazdan, döwletler köplenç, ýaşayş bähbidini gönüden göni gyzyklandyran, meseleleriň üstünde soňky sözi aýtmak mümkinçiligini özünde saklaýarlar. Başgaça aýdanymyzda, halkara guramalar “döwletler üsti” bir häsýeti, derejäni gazanyp bilmändir. Halkara guramalarynyň güýji bu guramalary emele getiren milletleriň şolara bermegi kabul eden güýç derejesindedir.

Köp taraply diplomatiýa syýasy güýji aradan aýran däldir. Kuwwat syýasaty döwletler arasyndaky iki taraplaýyn gatnaşyklarda bolşy ýaly, köp taraply syýasatda-da esasy bir wezipe bolup durýar. Başgaça aýdanymyzda halkara guramalar agza döwletleriniň syýasatyndan garaşsyz hereket edip bilmez.

Halkara guramalar umumy we milli bähbitleriň esasynda gurulandyр. Agzalarynyň bähbitleriniň çaknyşyandygy sebäpli çözgüde taýýar bolmadyk meseleri köp taraply diplomatiýanyň çözmegine garaşmaly däldir. Bu sebäpli halkara guramalara meselelere anyk çözgüt tapýan ýer hökmünde däl-de eýsem aralarynda mesele bolan döwletleri duşuşdyryjy şekli hökmünde garalmalydyр.

Halkara guramalar, indi howpsuzlyk meselelerini çözmekde uly rol oýnamaýarlar. Halkara guramalaryň iň köp edip biläýjek zady, üstün derejedäki güýçleri duruzmak we koloniýalaşdyрма meselesiniň çözüminden soň dörän köne we täze halklar arasynda hyzmatdaşlyk merkezleri emele getirmekden ybaratdyр. Halkara birleşmeler, şu wagtky heniz kämilleşmedik we ýeterlik açylmadyк bir diplomatiýa usuly ýagdaýy bilen, milli döwletlere diňe käbir meselelerde kömek edip biler.

Hakyky bir halkara jemgyýetiň gurulyp bilmegi üçin we halkara bähbidiň milli bähbitden öňde gelmegi üçin, hemme döwletleriň, milli bähbitlerini beýleki döwletleriň halkara bähbitleriniň ýanyna baha bermekleri we täzeden geçirmeleri we milli syýasatlaryň bu düşünjä görä ugrukdyrmalary gerek. Beýle bir ynsany halkara tertip hemme döwletleriň we ýerleriň peýdasyna bolmagy örän tebigydyr we döwletler bu tertipde, bütindünýä hyzmatdaş bähbitlerden ýaňa, dar serhetli milli peýdalarynda belli ölçeglerde pidakärlik ederler. Günümüzde bir näçe döwletiň bu hakykaty görmeginiň tersine, kynçylyk döwürlerinde ýene gysga wagtlaýyn we milli bähbitler, uzak wagtlaýyn we bütindünýä bähbitleriň önüne geçýär.

VI. “Ýokary Derejeli Diplomatiýa”

“Ýokary derejeli diplomatiýa”, döwletler arasyndaky gatnaşyklary ýöretmek üçin gadymy zamanlardan bäri edilip gelinýän bir gepleşik usulydyr. “Köne diplomatiýa” ýokary derejedäki konferensiýalary ýa-da gepleşikleri, hökümdarlaryň ýa-da buthanalaryň möhüm işlerini amala aşyran diplomatiýa görnüşlerinden biridi. Emma, wagtyň geçmegi bilen meýdana gelen garşylykly we dowamly diplomatiýa usuly, baştutanlaryň arasyndaky bu göniden göni we şahsy gatnaşyklaryň ýerini alypdyr. Emma döwlet baştutanlary mahal-mahal ýüz-ýüze gepleşikler geçirmäge hem garşy bolmandyrlar.

Soňky wagtlarda “ýokary derejedäki diplomatiýanyň” täzeden janlanmagyna şaýat bolýarys. Bu usul, günümüzde täze görnüşler şeklinde amala aşyrylyp başlanyp, jemgyýet pikiri şeklinde örän köp ulanylmaga başlanandyr. Şu döwürde parahatçylygyň goralmagy üçin iň gysga wagtda diplomatik

kararlaryň alynmagyna zerurlyk döremek bilen birlikde iň ýokary derejede alynyp barylýan gepleşikleriň ähmiýetini artdyrdy.

“Ýokary derejeli ýygnaç” sözi, II Dünýä Söweşi wagtynda Winston Churchill tarapyndan orta atylypdyr. Winston Churchill, bu sözi, Baglanan Güýçlere garşy söweşinde, iň ýokary derejedäki baştutanlaryň (Franklin D., Roosevelt, Winston Churchill, Josef Stalin, Chiang Kai-shek ve Charles de Gaulie) aralarynda edilen bir ýygnaçy kesgitlemek üçin ulanyлды.

V. “AD Hoc Diplomatîýasy”

A) Düşündirlişi we geçiren ewolýusiýasy

“AD hoc diplomatîýasy” yzygiderli bolmadyk we bir taraply diplomatîýa usulydyr. Taryhda döwletler arasyndaky gatnaşyklary ýoretmekde, ilkinji gezek bu diplomatîýanyň ulanylandygy görüldi. Ýöne günümüzde bu diplomatîýa taryhda ulnylan görnüşünden has üýtgeşik şekilde ulanylyandyr. Günümüzde, aragatnaşyklarda ýetilen tizlik sebäpli döwlet adamlary ýa-da syýasatçylaryň eli bilen ýöredilen; döwletleriň arasyndaky söwda, ykdysady we medeni gatnaşyklaryň hem diplomatik gatnaşyklaryň çägene girmegi we diplomatîýanyň has usully ulanylmagy, bu gatnaşyklary ýoretmek maksady bilen, daşry ýurtlara wagtal-wagtal iberilen ökde guramalar ýa-da tehniki adamlaryň eli bilen ýöredilen diplomatîýa görnüşine “AD Hoc diplomatîýasy” diýlip başlanandyr.

Soňky ýigrimi ýyldan bäri “Ad Hoc diplomatiýasynyň” ýene-de köp ulanylmaga başlanandygy görülyär. Bu ösüşiň esasy 3 sebäbi bardyr: **1)** Howada ýetilen tizlik. **2)** Dürli ýurtlaryň syýasy liderleriniň we resmi adamlarynyň has köp üýşmeklerini mejbur eden waka we ösüşleriň sahna çykması. **3)** Tehniki meseleleri we ussatlyk bilimi gerek bolan meseleleri düzetmek mejburyýeti.

B) Görnüşleri we aýratynlyklary

“AD Hoc diplomatiýasyny” ýöredýän aýratyn kanunlar ýa-da delegasiýalar şu synplara bölünýärler:

- 1) “Baştutan” derejesindäki guramalar: Günümüzde kârden diplomatlar yerine, has köp baştutanlaryň döwletler arasyndaky duşuşyklary ýöretmekde ýa-da halkara ýygnaqlara gatnaşýandygy görülyär. Mysal üçin, halkara guramalarda öň sürüler aýratyn delegasiýalaryň başlary, köplenç daşary işler ministrleridir. Ýöne şoňa meňzeş şekilde, döwletler arasyndaky möhüm antlaşma we sözleşikleri geçirmek we bulara barýan duşuşyklary ýöretmek bilen degişli döwletleriň baştutanlary wezipelendirilýär. Diplomatlar bolsa, has köp duşuşyklardan ýa-da halkara ýygnaqlaryndan öň, gerek bolan taýýarlyklary geçirmek we taýýarlyk duşuşyklaryna gatnaşmak mejburyýetindedir.
- 2) “Standart guramalar”: Bular döwletler arasyndaky gerek bolan işbaglanşygy syýasy, ykdysady, tehniki, ylmy we medeni meseleleri görüşmek maksady bilen, daşary ýurtlara iberilen we ýokary derejedäki hökümet adamlaryndan ybarat guramalardyr. Mysal üçin,

döwletleriň arasyndaky söwda, maliýe howpsuzlyk meselelerini ara alyp maslahatlaşmak we bu çäklerde umumy bir düzedişe gitmek ýa-da degişli döwletler arasynda ylmy, tehniki we medeni çäreleri ösdürmek maksady bilen, şuňa meňzeş guramalar daşary ýurtlara iberilýär.

- 3) “Aşaky derejedäki guramalar” : Bular dine tehniki ýa-da dolandyryş aýratynlygyndaky meseleleri ara alyp maslahatlaşmak maksady bilen ýa-da daşary ýurtlara oberilen guramalardyr.

“AD Hoc diplomatiýasy” usulyny yzygiderli diplomatik usuly bilen tapawutlanan esasy aýratynlyklary şulardyr: “AD Hoc diplomatiýasy” ulanylanda yzygiderli diplomatiýa usulyndan tapawutly, döwletleriň bir-birini tanamalary ýa-da döwletleriň arasynda garşylykly diplomatik gatnaşyklaryň gurulandygyna seredilmeýär. Şoňa meňzeş şekilde, iki döwlet arasynda söweş çykmasy ýa-da

Diplomatik gatnaşyklarynyň krizisi, ady agzalan ýurtlaryň adyndan hereket edýän dowamly diplomatlaryň wezipelerinden boşadylan ýagdaýynda bir taraply iberilen esasy guramada hiç hili üýtgeşiklik bolmaz.

“Ad hoç diplomatiýa” metody dowamly diplomatiýa metodyndan aýyran esasy aýratynlyk, “Ad hoç” diplomatiýasynda biri-birine garşylykly şertleriň bolmazlygydyr. Başga bir tarapdan, “Ad hoç” diplomatiýasyny dowamly hereket edýän diplomatiýadan tapawudy esasy düzgünleriň bir taraply görnüşde bolmagydyr. Döwletler arasyndaky garşylykly guramalaryň iberilmezligidir.

VI.”Häzirki zaman “ Diplomatlarynda bolmaly esasy aýratynlyklar.

Diplomatlaryň esasy üç wezipesi,”Öňki diplomatiýa” wagtynda-da, “Häzirki zaman diplomatiýa” döwründe-de hiç hili öz aýratynlyklaryny üýtgetmändir. Bir diplomat geçmişdäki ýaly, häzirki wagtda-da döwlet baştutanynyň adyna hereket edýän adamdyr. Diplomatlaryň ikinji esasy aýratynlygy bolsa duşuşyklary geçirmegidir. Diplomat, işleýän yurdynyň çakylyklaryny we duýgylaryny dogry ýagdaýda öz döwletine habar bermäge borçlydyr. Üçünjisi bolsa, diplomat işleýän döwleti barada täze maglumatlary toplap, öz döwletine yetirmelidir. Diplomatlaryň şol bir wagtyň özünde, teklip etmek üçin öz düşüňjelerini aýtmagydyr. Diplomatlar, öz düşüňjelerini we pikirlerini uly ses bilen aýtmalydyrlar. Diplomatlaryň wezipesiniň düýp manysy, olaryň bu günki wezipelerini hem öz içine almak bilen birlikde, häzirki wagtda-da dowamlylygyny goramagydyr.

Diplomatlar, halkara arenada milli maksatlary, halkyň peýdasyna gözlemäge we amala aşyrmaga borçlydyr. Olaryň bu esasy wezipeleri birnäçe asyrlaryň dowamynda üýtgemändir. Ýöne, şu ýerde üýtgän agza ”Halkyň peýdasy” düşüňjesidir. Mysal üçin, häzirki döwrüň parahatçylygyny ýola goýujylary hökmünde görülyän diplomatlary, geçen asryň söweşi amala aşyran diplomatlaryndan bütinleý tapawutlanýar.

Döwrüň üýtgändigini, ýöne diplomatlaryň esasy aýratynlyklarynyň üýtgemändigini görýäris. Diplomatlarda bar bolan esasy aýratynlyklaryň arasynda sabyrlylyk, duşuşyklar geçirmek, düşüňjelilik, sypaýylyk we dogryçyl bolmak hemme döwürde hasap edilipdi. Käbir diplomatlaryň, diplomatiýa wezipesine täze girişen bir adamyň esasy okamaly eseriniň, François de Kallibresiň 250 ýyl mundan öň ýazan “Döwlet baştutany bilen Duşuşmak sungaty” atly eseridigini belläp geçýärler.

Öňki diplomatlar kiçi bir dünýäniň agzalarydyr. Olar hemişe birbirlerine synp ýoly bilen baglydyrlar. Häzirki zamanyň diplomatlary bolsa, tapawutly düşünje we pikirlerine eýe bolan döwletleriň emele getiren has uly bir jemgyýetiň esasy agzalarydyr.

Häzirki zaman halkara gatnaşyklarynda ýüze çykan üýtgeşiklik bolsa ykdysadyýetiň, syýasatyň, medeniýetiň has öňe saýlanmagydyr. Şular ýaly meseleler, bir-iki döwletiň gatnaşmagynda däl-de, birnäçe döwletler tarapyndan maslahatlaşyp çözülmegidir. Bu bolsa esasy meseleleriň halk tarapyndan ele alynmagyna getirýär. Ikinjiden bolsa, häzirki zamanyň diplomatlary ykdysady krizise we syýasata öz goşandyny goşmalydyr we öz düşünjesini, pikirini aýtmalydyrlar.

Boş wagtyňy netijeli peýdalanmak, öňki diplomatlarda bolşy ýaly, häzirki döwürde-de diplomatlaryň iň esasy wezipeleriniň biridir. Olaryň yene bir wezipesi bolsa, resmi zyýaratlara we resmi nahar berişlige gitmegidir. Lord Palmersonyň bellemegine görä: "Resmi nahar berişlik diplomatiýanyň ruhydyr" diýip belleýär. Bu düşünje häzirki wagtda-da öz manysyny ýitiren däldir. Şunuň ýaly sosial duşuşyklar, diplomatlar üçin habar toplamak we dostlukly gatnaşyklary gurmak üçin esas bolup durýar.

Häzirki zamanyň diplomatlarynyň döwlet baştutanynyň adyna hereket etmek, duşuşyklary geçirmek, täze maglumatlary toplamak ýaly esasy wezipeleri bardyr. Bu bolsa diplomatlaryň dolandyryjy bolmagyny talap edýär. Bir ilçiniň, ilçiligini gowy görnüşde dolandyrmagy bolsa, garamagyndakylardan habarly bolmagy we olary goldamagydyr.

NETIJE

Diplomatiýa gadymy ýa-da täze bolsun döwletleriň halkara gatnaşyklarynyň taryhyndan in gadymy asyrlardan bäri , parahatçylygy we düzgüni esaslandyrmak we goramak maksady bilen peýdalanyň gelinen esasy serişde bolupdyr. Diplomatik prosesi wagtyň içinde ýerine ýetirilen şertlerine bagly bolup ,bir ewolýusiýa geçiripdir. Esasan hem,on başinji asyrlardan birinji dünýä sowşşiniň soňlaryna çenli bolan wagtda agdyklyk diplomatiýa usuly gadymy ýa-da dāp bolup gelýān diplomatiýa yerine Birinji Dūnyā Sowşşinden soňra ulanylmaga başlanan diplomatiki usly bolan täze ýa-da parlamentli diplomatiýa hökmünde bir hāsiýete eýe boldy .Emma munuň özi Birinji Dūnyā Sowşşi soňunda gadymy ýa-da dāp bolup gelýān diplomatiýa usulynyň bir ýana çekilendigini aňlatmaýar. Şu günümüzde gadymy we täze diplomatiýa usullary ,birek- birege ýakyn we birek- biregiň wezipesini ýerine ýetirmegi arkaly ulanylýar . Ýigriminji asyrlaryň başlarynda ýaşap gečen Fransuz diplomaty we yazyjysy bolan JULES CAMBON diplomatiýada bolup gečen ewolýusýa hakynda şeýle bellāp geçýār; wagtyň geçmegi bilen üýtgān ,diplomatiýanyň diňe daşky keşbiniň ýa-da başgaça aýdylanda gabygy üýtgāp gelipdir .Diplomatiýanyň özi hemişe öz boluşyny saklapdyr sebābi adamyň tebigaty wagta garamazdan üýtgeman hemişe öz boluşynda galýan üýtgememek bir esasydyr. Halkara gatnaşyklaryny amala aşyrmagyň ýeke-tāk ýoly bar we bir döwletiň başga bir döwletiň ýany bilen her wagtyda ýerine ýetiren usuly bolan ,dogryçyl bir admynyň sözleri bolmagynda galýar.Gadymyky diplomatiýa döwründe ,halkara gatnaşyklarynyň esasy aýratynlyklary şu yzygiderlikde bolup geçýār. Birinji bilen döwlet üýtgewsiz we özbaşyna gurama hökümündāki gymmatlykdyr . Döwletiň garaşsyzlygy üýtgewsiz bir maksatdyr. Jemgyýetiň goragda bolmagy diňe döwletiň öz garaşsyzlygyny goramagy arkaly kepillendirilýār.

Ikinjiden bolsa, ähli döwletler öz garaşsyzlygynyň kepilini üpjün etmek üçin ,öz güýçlerini iň ýokarky dereja çykarmagy mejburiýet ýagdaýy hasaplaýar. Halkara gatnaşykda syýasaty şu günümizdäki esasy aýratynlygy döwletleriň arasyndaky ýer bölegi halklar we resurslar olaryň üstündäki söweşler bolup durýar.Üçünjiden bolsa döwletiň öz barlygyny dowam etdirmegi üçin, beýleki döwletler tarapyndan umumy kabul edilen kada-kanunlaryň ýerine ýetirilmegi gerekdir. Bu ýagdaý diňe bir güýçleriň deň bolmagyny öz içine almaýar. Bu ýerde döwletleriň biri-birine garşy haklaryny kabul etmegi we haklaryna hormat goýmagy hem zerurdyr.

Gadymy diplomatiýa döwründe senagat döwleti bolmadyk Ýewropa döwletleri arasyndaky gatnaşyk esasynda daýanan sistema halkara gatnaşyklaryndaky syýasata ygtyýarlydy.Ýewropadaky döwletler umumy siwilizasiýany, taryhy we medeni däpleri umumylykda paylaşyrdylar we bu olaryň arasynda psihologiki bir baglanyşyk döredýärdi .we şu esasyda täze diplomatiki döwrün ilkinji möhüm üýtgeşmeleri şol derejede orta çykdy.Ayratynam ikinji dünýä söweşinden soň,halkara sistemasyna birnäçe täze döwlet goşuldy .Bu döwletler halkara jemgiiyete günbatar äheňde bolmýan özüne mahsus birtopar siwilizasiýalary we medeni gymmatlyklary getirdiler.

Halkara gatnaşyklaryndaky orta çykan ikinji bir üýtgeşme bolsa ,güç esasynda bagly bolup durýar .Tehnologik ewalusiýa globalizasiýa akymynyň güçlenmegine sebäp boldy .Söweş alyp barmagyň usulyň yigirmänji asyrdaky gorkunç derejelere yetmegi ,halklaryň arasyndaky gatnaşyklarynda güýç ulanmak gaýragoýulmasyz ýagdaýa öwürüldi.Günümüzde mundan beýläk döwletleriň arasyndaky gatnaşyklarda güýç ulanmak ýerine, diplomatika adalatly bir serişde hökmünde galýar.

Günümüzde halklaryň arasyndaky gatnaşyklarda üçünji bir üýtgeşme bolsa ,döwrebap halkara sistemasyndaky döwletleriň deňligi hekaýasynyň mundan beýläk hakykata eýe bolmadygydyr .Ayratyn hem bu deňsizlik ykdysady we sosial derjede bolmagynda galýar. Häzirki döwürde ähli hökümetleriň halkara deňsizlikleri azaltmakda jogapkärli bolmagy zerurdyr.Mundan beýläk,harby diplomatiýanyň ýerine ykdysady diplomatiýanyň geçmegi bolup durýar .Harby howpsuzlyk ýerine, ykdysady howpsuzlyk birnäçe döwletleriň daşarky syýasatynyň esasy maksady bolup durýar .

Häzirki döwriň içinde, hökümetler, bir tarapdan halkara döwletleriň gymmatlyklaryna bagly baglanyşygy saklaýarlar, başga bir tarapdan bolsa ähli jemgyýetleriň garşysyna çykan we döwletleriň ýeke-ýekeden çözmäge güýjüniň ýetmeýän ykdysady we sosial problemalara бүтүн dünýä derejesinde çözgüt tapmaga gaýrat görkezýärler.

Ynha täze diplomatiýa halkara sistemasynyň diplomatiýasydyr we bu öz sistemasynyň içinde bahalandyrmalydyr.

Köp taraply diplomatiýa ykdysady,sosýal we tehniki häsiýete eýe bolan problemalaryň jedellerinde we olary çözmekde , uly täsirli bir diplomatik usul bolandygyny görkezdi. Munuň esasy sebäbi dünýä döwletleriniň ykdysady, sosial we tehniki temalarda gitdigiçe bir-birine bagly bir ýagdaýa gelmegi we munuň netijesinde ,orta çykan problemalara umumy bir pikir ýöretme usuly bilen yakynlaşmak duygyssynyň gerkliliginiň duýulmaga başlamasydyr .

Daşary syýasatyny diňe dar ölçegde milli peýda esasyna görä ugrukdyran döwletler üçin, halklaryň goraglylygy we bolçylygyny üpjün etmek örän kyn ýagdaý bolup durýar. Bu günki gün kämil tehnologiýa , transport we aragatnasyk

pudagynda orta cykan ewolusýa we kämil soweşin häsiýetiniň netijesinde ,milli döwletleriň el degirilmesizligi ýa-da aýrtyňlygy uly bir moçberde ýitendir we has ýokary derejede syýasy bir jemgiýet gurmak düşünjesi orta çykandyr.Kämil bilm we tehnalogiya, gitdigiçe milli çäklerden çykýar we bu pudaklarda halkara bir jemgiýetiň esasyny düzýär.

Dünýämiz şu wagt üýtgeşme geçirýän döwründedir: bir tarapdan dünýa parahatçylygy ,başga bir tarapdan ýok bolmak howpy .dünýäniň her tarayndaky ynsanlaryn ykbaly ,aýrylmajak bir esasda birbirine baglanandyr we has gowy dünýä ýetmek üçin uruş ýerine, özara bähbitli, deň hukukly gatnaşygy saýlap almak zerurdyr. Eger dünýädäki bütün ynsanlar , şu wagta çenli kabul eden dar pikirdäki milli maksatlarynyň durmuşa geçirilmegine esaslanan jogapkärçiligini ,şu wagtky ýagdaýda parahatçylyk we halkara gatnasyklarynyň durmuşa geçirmek maksadyna dogry gönükdirilse , dünýämiz abat, asuda we gözel keşbe eýe bolar.

Edebiyatlar

1. Acheson, Dean, Power and Diplomacy, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1959.
2. Ahmet Resmi, Viyana Sefaretnamesi, istanbul, Matbaa-i Ebuzziya,1303.
3. Akbay, Muvaffak, Umumi Amme Hukuku, C.I.Ankara, Güzel Sanatlar Matbaası, 1958.
4. Akşit, Oktay, Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1970.
5. Armaoğlu, Fahir, Siyasi Tarih, 1789-1960, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964.
6. Art, Robert J. And Waltz, Kenneth N., ed., The Use of Force, Boston, Little, Brown and Company, 1971.
7. Atlan, Sabahat, Roma Tarihinin Ana Hatları, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basınevi, 1970.
8. Bailey,Sydney D., The Producer of the UN Security Council, Oxford,Clarendon Press, 1975.
9. Bailey, Thomas,The Art of Diplomacy, New-York, Appleton-Century-Crofts, 1968.
10. Ball, George, Diplomacy For A Crowded World, Boston, Little, Brown and Company, 1976.
11. Baykal, Bekir Sıtkı, Yeni Zamanda Avrupa Tarihi,C. II, Kitap I, Ankara, Türk tarihi Kurumu Basımevi,1961.
12. Bilsel, Cemil, Hukuku Düvel-Devletler Arasındaki Münasebet, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası,1934.
13. Black, Eugene C., ed., Posture of Europe, 1815-1940, Illinois, The Dorsey Press, 1964.
14. Boasson, Ch., Approaches to the Study of İnternational Relations, Assen, Van Gorsum and Comp.,1972.
15. Bohlen, Charles, Witness to History 1929-1969, New-York, W.W. Norton and Company, Inc., 1973.

16. Acheson, Dean, "The Eclipse of the State Department," *Foreign Affairs* , Vol.49, No. 4 (July 1971), ss. 593-606.
17. "After Summit Cheers-Real Challenges Lie Ahead, " *U.S. News and World Report*, May 23, 1977, ss.25-26.
18. Armstrong, Hamilton Fish, " Then and Now, " *Foreign Affairs* , Vol.41, No. 1 (October 1962), ss. 1-13.
19. Ball, George, " New Diplomacy; Address June 6, 1965, " *Department of State Bulletin*, Vol.52, June 28, ss. 1042-1048.
20. --- --- --- , " Nixon's Appointment in Peking, Is this trip necessary? " *New York Times Magazine*, Section 6, February 13, 1972,, ss. 11 ve 50-55.
21. Banks, Michael, " Professionalism in the Conduct of Foreign Policy," *International Affairs* Vol.44, No.4, (October 1968), ss.720-734.
22. Brown, Chester, "Toward a New Diplomacy," *Foreign Affairs* , Vol.40, No. 2 (January 1962), ss. 244-51.
23. Cahier, Philippe – Lee Luke, "Vienna Conventions on Diplomatic and Consular Relations," *International Conciliation*, No 521 (January 1969) ss. 5-76.
24. Calvo-Cossio, Peter, " The Diplomat, " *The Political Quarterly*, Vol.28, 1957, ss. 352-361.
25. Campbell, John C., " Negotiation with Soviets, " *Foreign Affairs* , Vol.34, No. 2 (January 1969), ss. 305-319.
26. Chadwick, Alger, " The Impact of International Organizations on the Practice of Diplomacy," *Journal of Conflict Resolution*, Vol.8-9, 1964-1965, ss. 79-82.
27. Challener, Richard, " Career Diplomat: The Record of Joseph Grew," *World Politics*, Vol. 5, No. 2 (January 1953), ss. 263-279.

28. Claude, Inis L., " Multilateralism, Diplomatic and Otherwise, " International Organization, Vol. 12, No. 1 (Winter 1958), ss. 43-52.
29. --- ---- , "Preventive Diplomacy," International Conciliation, No 532 (March 1961) ss. 380-84.
30. Craig, Gordon, " The professional Diplomat and His Problems, 1919-1939," World Politics, Vol. 4, No. 2 (January 1952), ss. 145-158.

Mazmuny

GİRİŞ

DİPLOMATİYANYŇ KESGİTLEMESİ: _____ 7

BİRİNJİ BÖLÜM _____ 10

“KÖNE DIPLOMATIÝA”

I.ILKINJI DIPLOMATİK HEREKETLERDEN KÄBİR MYSALLAR (*AD HOC* DIPLOMATIÝASY)

A-Diplomatiýanyň söz we gurama hökmünde
döreýişi _____ 10

B - Hititlerde we Gadymy Müsürde Diplomatiýa _____ 12

Ç-Grek Şäher-Döwletlerinde Diplomatiýa _____ 16

D-Rimlileriň Diplomatiýasy _____ 21

E-Wizantiýada Diplomatiýa _____ 23

II.HEMİŞELİK DIPLOMATIÝA GEÇİŞ _____ 26

A- On Bäşinji Asyrda Italýada Başlan Hemişelik
Diplomatiýa Usulynyň Aýratynlyklary _____ 28

1. Makiýawelliniň Diplomatiýa Düşünjesi _____ 29

2. Protokol we “Öňdegelme” _____ 30

3. “Doruk Diplomatiýasy” _____ 32

B- Ilkinji Hemişelik Diplomatlarda Islenen Esasy
Aýratynlyklar _____ 33

C- On Ýedinji we On Sekizinji Asyrlarda
Ýewropada Hemişelik Diplomatiýa _____ 36

1. Riçelieu we Diplomatiýa	37
1. “Şahslaýyn” Diplomatiýa-Ýalan, Hile we Intriga -“Öňdegelme”	38
2. Köpugurly diplomatiýa (Westfaliýa, Karlofça we Utrecht Kongresleri)	41
XVII-XVIII asyrlarda diplomatiýalar mahsus häsiýetler.	44
1.Diplomatlaryň saýlawy we olaryň iş toparlary	44
2. Diplomatlaryň häsiýetleri	46
D. XX asyryň başlaryna çenli Ýewropada alnyp barlan diplomatik usulyň esasy aýratynlyklary	
1. “Gizlin Diplomatiýa”	51
2. “Kongresler Döwri”	53
1. Ad Hoc Diplomatiýasy	58
“Köne diplomatiýa” umumy baha beriş	75
II- BÖLÜM	
“Täze diplomatiýa”	78
I. Diplomatiýa usulynda ewolýusiýa we rewolýusiýany emele getirýän käbir faktorlar	
a. Wilsoneyň “Açyk diplomatiýa” ýörelgesi	78
B- Habarlaşma pudagynda emele gelen öňegidişikler	81
Syýasy möhletň demokratiýalaşdyrylmagy	84
C- “Uruş” adalgasynyň üýtgeýän häsiýeti	86

D- Täge normlar, ideologiýalar we sosialist diplomatiýa	87
II. “Täge diplomatiýa” dolandyryşynyň esasy aýratynlyklary	90
A. Syýasatçylar tarapyndan alnyp barylýan diplomatiýa	90
B. Propaganda we diplomatiýa	91
C. “Parlamentar diplomatiýanyň” amala aşyrylyş usuly	102
Ç. Habar toplama.	106
D. Halk bilen gatnaşyk.	106
E. Hödürleme.	108
4. “Sessiz Diplomatiýa”	108
“Parlament diplomatiýasy”nyň kesgitlenmesi	108
VI. “Ýokary Dereje Diplomatiýasy”	111
V. “AD Hoc Diplomatiýasy”	112
A) Düşündirişi we geçiren ewolýusiýasy	112
B) Görnüşleri we aýratynlyklary	113